

Lexikologie

Miloslav Vondráček

Základní informace o předmětu

Vyučující: doc. PhDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Kontakt: miloslav.vondracek@fpf.slu.cz

Úvod do studia předmětu (anotace)

Předmět je soustředěn především na dynamiku lexikálního systému v diachronní perspektivě na pozadí synchronní dynamiky spočívající v principu utváření významu aktuálním přiřazením hodnoty výrazu. Předmětem zájmu je tedy korelace dynamiky formy a funkce výrazu. Utváření představy o vztahu jazyka, myšlení a skutečnosti. Představa o vztahu lexikologie a jazykové praxe, lexikologická deskripce a preskripce. Seznámení s různými přístupy k lexikologickému a lexikografickému materiálu. Vazba lexikálního subsystému k ostatním jazykovým rovinám. Komunikát jako sémioticky heterogenní jev. Lexikální pragmatika.

Cíle předmětu

Cílem předmětu je pochopit zákonitosti vývoje lexikální složky jazyka ve vazbě na ostatní jeho roviny.

Osnova předmětu

1. Místo lexikologie v rámci jazykovědy. Předmět lexikologie. Lexikologické disciplíny.
2. Základní jednotka lexikálního systému. Slovo, pojmenování. Lexém. Pojem. Slovo jako znak.
3. Různá pojetí významu. Klasifikace významů. Význam a smysl.
4. Mnohoznačnost a jednoznačnost. Významotvorní činitelé.
5. Slovní zásoba, její struktura a systém.
6. Vztahy podle významu. Paradigmatické vztahy – nadřazenost, podřazenost, souřadnost.
7. Paradigmatické vztahy – synonymie, opozitnost.
8. Syntagmatické vztahy – sémantická větná struktura a intence. Sémantické pole.
9. Formální vztahy: Homonymie, paronymie.
10. Formálně-významové vztahy. Slovo tvorné třídy a typy.
11. Proměnlivost slovní zásoby. Zánik slov. Vznik nových pojmenování.
12. Přejímání slov z cizích jazyků. Změny významu při přejímání.

13. Český národní korpus. Lexikografie, typy slovníků. Frazeologie, etymologie.

Literatura

Základní literatura:

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, str. 65–104

(lexikologie)

F. Čermák: Lexikon a sémantika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010

J. Filipec, F. Čermák: Česká lexikologie, Academia, Praha 1985

M. Čejka: Česká lexikologie a lexikografie, MU, Brno 1992

L. Pokorný: Úvod do české lexikologie. Pdf, České Budějovice 1991

Doporučená literatura:

F. Čermák, R. Blatná (eds.): Manuál lexikografie. Nakl. H+H, Jinočany 1995

J. Dolník: Lexikálna sémantika. UK, Bratislava 2003

J. Peregrin: Význam a struktura. Oikoymenh, Praha 1999

B. Palek: Referenční výstavba textu. UK, Praha 1988

M. Čechová a kol.: Čeština - řeč a jazyk. ISV, Praha 1995 (Pojmenování a slovo - Čechová, Dokulil)

M. Kopřivová: Lexikologie. In: V. Cvrček a kol.: Mluvnice současné češtiny. Karolinum 2010

Encyklopedický slovník češtiny. Praha 2002

I. Němec: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968

I. Němec: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980

G. Lakoff, M. Johnson: Metafory, kterými žijeme. Host, Brno 2002

G. Lakoff: Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli. Triáda, Praha 2006

Požadavky na ukončení předmětu

Aktivní účast na seminářích s vlastní přípravou dle literatury, úspěšnost při průběžném zkoušení z probírané látky.

Zkouška písemná v podobě testu odpovídajícímu vzorovému zadání. V případě získání lepší klasifikace než F možnost buď akceptovat navrženou klasifikaci, nebo pokračovat k ústní části zkoušky s podobou rozpravy zaměřené na korekci vyznačených nedostatků (vysvětlení, nalezení žádoucího řešení). Ústní část lze navrženou klasifikaci zlepšit, nikoli zhoršit.

Obsah zkoušky:

I. Teoretická otázka

II. Pět praktických příkladů vztahů ve slovní zásobě zadaných prostřednictvím lexémů

III. Tři praktické příklady vztahů ve slovní zásobě zadané prostřednictvím termínů

IV. Výklad dvou lexikologických termínů

Teoretické otázky:

1. Slovo z různých úhlů pohledu: definiční znaky jednotky
2. Význam: podstata, druhy významu
3. Paradigmatické vztahy ve slovní zásobě – podstata, druhy
4. Synonymie
5. Významová nadřazenost / podřazenost
6. Vztah části a celku, jednotlivosti a skupinovosti
7. Opozitnost
8. Syntagmatické vztahy ve slovní zásobě
9. Polysémie; podstata, komunikační hledisko
10. Formální vztahy ve slovní zásobě
11. Formálně-významové vztahy ve slovní zásobě
12. Struktura slovní zásoby; kritéria členění
13. Změny významu
14. Dynamika slovní zásoby

Čas zkoušky: písemná příprava 20 min., ústní část 20 minut

Místo lexikologie v rámci jazykovědy. Předmět lexikologie.

Lexikologické disciplíny. Základní jednotka lexikálního systému

Cíle

Pochopení vztahu lexikální roviny k jiným rovinám jazyka. Porozumění mnohaaspektovému vnímání lexikální jednotky na pozadí jazyka (langue) a řeči (parole).

Pojmy k zapamatování

Langue

Parole

Lexém

Slovo

Pojem

Souhrn dílčích témat

Lexikologie - lingvistická disciplína, která zkoumá lexikální jednotky z hlediska jejich významů, významových vztahů, forem a pragmatických vlastností (tj. jak se jich užívá v různých typech textů).

Lexikální jednotky: slova, slovní spojení, frazémy, lexikální morfémy (termín slovní zásoba je užší, lexikální systém širší)

Gramatika si všímá slova z jiných stránek: obměna tvarů slov = tvarosloví = morfologie; spojování slov (usouvztažnění) = skladba = syntax. Na přechodu mezi jevem lexikem a gramatikou jazyka je tvoření slov = slovo tvorba.

Hlavní otázky lexikologie: co je slovo, čím je charakterizováno formálně a funkčně (jako prostředek pojmenování, jako jednotka gramatická a pragmatická (tj. jaké postoje mluvčího a jakým způsobem vyjadřuje).

Metody zkoumání:

- onomaziologická = zkoumá možnosti/strategie pojmenování, tj. jak slovně označujeme; perspektiva mluvčího = produktora (onomaziologie - nauka o pojmenování)
- sémaziologická = zjišťuje mechanismy přisouzení významu slovní formě, tj. jak se dobíráme významu slova (sémaziologie - nauka o vyvozování významu)

Přístup:

- synchronní (statický = stav lexikálního systému nebo jeho části k určitému okamžiku)
- diachronní (dynamický = vývoj systému nebo jeho části v čase)

Systém slovní zásoby (jazykového společenství a jedince) = systém (pod)systémů:

- podsystém centrální = jádro slovní zásoby (společné většině uživatelů, obvykle základ aktivní slovní zásoby jedince)
- podsystémy periferní = okrajové, z různých příčin omezené, tedy příznakové (častěji součást pasivní slovní zásoby jedince)

Vztahy, v nichž je zapojen lexikální systém, a související (lingvistické) disciplíny:

- vztahy sémantické = významové (podstatou vnitrojazykové = intralingvální): významová nadřazenost + podřazenost, opozitnost, synonymie, slučitelnost → (lexikální) sémantika
- vztahy pragmatické (podstatou vnějazykové = extralingvální): z hlediska konvencí různých typů textů a vyjadřování stanoviska mluvčího k nim a k obsahu promluvy → (lexikální) pragmatika, stylistika
- z hlediska uživatelů vymezených společensky → (lexikální) sociolingvistika
- z hlediska uživatelů vymezených územně → (lexikální) dialektologie
- z hlediska uživatelů vymezených časově → historická lexikologie
- z hlediska uživatelů vymezených individuálně → množství disciplín (pedagogika, logopedie, stylistika, kriminalistika aj.)

Související disciplíny:

Etymologie - nauka o původu slov

Frazeologie - nauka o víceslovných pojmenováních

Slovotvorba - nauka o tvoření slov

Lexikografie - nauka o slovnících a slovníkářství

Onomastika - nauka o vlastních jménech (antroponomastika = o jménech osob, toponomastika = o zeměpisných jménech, chrematonomastika = o jménech lidských produktů)

Lexikální rovina: plná dynamiky, odrážející pohyb v rovině morfologické a syntaktické, především ale vývoj lidské reflexe světa, tj. jeho jazykový obraz.

Za jednotky lexikálního systému jsou považována slova, ustálená slovní spojení. popř. i lexikální morfémy. Tyto jednotky charakterizují společné znaky: formálně-významová jednota,

fonetická a fonologická / grafická utvářenost

ustálenost

reprodukovanost/-telnost

významovost (význam lexikální, gramatický, pragmatický)

vydělitelnost

přemístitelnost

nahraditelnost.

Žádná z dosavadních definicí není dostatečně všestranná.

Lexém: abstraktní jednotka lexikálního systému nadřazená všem jeho konkrétním tvaroslovným (morfologickým) manifestacím v řečových řetězcích, ale i dalším formálním variantám - může mít mj. podobu víceslovného pojmenování nebo frazému. (Rozdíl mezi frazémem a idiomem spočívá v míře zdůraznění formální (frazém) nebo významové (idiom) stránky.) Je sporné, do jaké míry mohou být na úroveň lexému postaveny i tzv. větné frazémy; argumentem bývá jejich významová nedělitelnost, protiargumentem je jejich nenahraditelnost jednoduchou lexikální formou téhož významu.

Slovo: konkrétní realizace lexému v řeči (tj. u ohebných slov v některém z tvarů).

Vztah mezi formou jazykového znaku a obsahem lidského vědomí odrážejícím pojmenovávanou skutečnost je vnímán jako arbitrární. Výjimkou jsou onomatopoeia s přímou mimojazykovou motivovaností (fonetická motivace) a znaky motivované vnitrojazykově slovotvorně, sémaziologicko-onomaziologicky (tedy významovými změnami) a slovních spojení).

Tradiční rozdělení slovní zásoby (slovních druhů) na autosémantika (slova významově samostatná) a sysémantika (slova významově nesamostatná) je těžko udržitelné. Slova významově samostatná by měla nést přinejmenším významy lexikální a gramatické (slova lexikálně-gramatická); sysémantika by se měla projevovat jako slova významově závislá s dominujícím gramatickým významem; ani u nich však není lexikální význam zcela potlačen. Prostupnost hranic mezi oběma skupinami dokládají sponová slovesa (verbalizátory), slovesa modální, fázová, druhotné předložky a spojky a desémantizovaná slova původně plnovýznamová. Zvláštní postavení v tomto směru mají zájmena, zájmenná příslovce, neurčité číslovky a citoslovce.

Má se za to, že lexikální význam je konstituován třemi činiteli: pojmenovávanou realitou (nejspornější moment), jejím myšlenkovým zobecněním a jeho jazykovým zpracováním. Pragmatický faktor přidružuje k věcnému (nacionálnímu) významu další konotované významy.

Druhy slov

Slovo jako jednotka

Při popisu jazykového systému je slovo obvykle považováno za jednotku ústřední. Kromě začlenění slova do sítě paradigmatických vztahů lexikálního (sub)systému lze sledovat jeho slovotvorné a tvaroslovné obměny, umožňující naplnění syntaktických rolí ve struktuře věty; lze tedy od slova postupovat k jednotkám nižším (morfémům a posléze k fonémům / grafémům, z nichž je složeno), ale i k jednotkám vyšším (větám a posléze k textu, jež jsou složeny ze slov).

Odhlednutím od konkrétních tvaroslovných manifestací slova dospíváme k abstraktní jednotce lexikálního (sub)systému – lexému. Ta je obvykle vnímána i jako nadindividuální (interindividuální), tj. vlastní jazykovému společenství.

Konstatování, že slovo je ústřední jednotkou jazykového systému (resp. že lexikální subsystém je subsystémem centrálním), plyne také z obvyklého členění jazyka na slovní zásobu (jazykový substrát) a gramatiku (soubor pravidel, jak lze tento jazykový materiál tvořit a jak s ním nakládat – jak jej skloňovat, časovat a skládat do vět).

Za výchozí jednotku zkoumání produktů reálné řeči/parole, resp. komunikace je ovšem třeba považovat spíše komplexní komunikát, produkt komunikační činnosti mluvčího/mluvčích, definovaný mj. komunikační funkcí jako prostředkem naplnění komunikačního záměru. Od smyslu komunikátu lze spět k významu (hodnotě) jeho dílčích komponentů – mj. lexikálních.

V komunikátu lze obvykle vyčlenit promluvy (výsledky mluvních aktů) složené z výpovědí tvořených uspořádanými posloupnostmi slov (prostředků pojmenování), resp. slovních tvarů. Organizaci výpovědi slouží mj. schopnost slov vyjadřovat kromě pojmových obsahů také hodnoty gramatické.

Definiční znaky slova:

- utvářenost z jedné a více figur – asémantických jednotek první artikulace (fonémů/grafémů),
- zvuková/grafická samostatnost vůči ostatním slovům výpovědní linie (alespoň potenciální),
- tvaroslovná utvářenost (platí jen pro slova ohebná),
- slovotvorná utvářenost (platí jen pro slova utvořená, motivovaná, fundovaná),
- relativní přemístitelnost ve výpovědi,
- nahraditelnost ve výpovědi,
- významovost (schopnost nést a vyjadřovat hodnotu nocionální, tvaroslovnou, slovotvornou, slovnědruhovou, syntaktickou),
- formálně-významová celistvost,
- reprodukovatelnost, ustálenost, reprodukovatelnost.

Vzájemná souvislost formálních a funkčních aspektů slova je nejobecněji vyjádřena jeho příslušností ke slovnědruhové třídě. Toto kategoriální začlenění slova do struktury slovní zásoby souvisí se všemi složkami jeho významu/hodnoty, tj. s jeho věcným/nocionálním významem i jeho gramatickými vlastnostmi.

Kategorie slovního druhu

Slovnědruhové kategorie jsou účelné pro systematický popis flexe, syntaktických vlastností i pro postižení sémantiky lexikálních prostředků (a tedy i pro reflexi mezikategoriálních přechodů).

Kategorizace slovních druhů je založena na třech vzájemně souvisejících a podmiňujících se vlastnostech slova: jeho sémantice, syntaktické roli a morfologické charakteristice. Protože jde o vlastnosti závislé na řečovém uplatnění výrazu, lze hodnotit slovnědruhovou platnost slova právě jen vzhledem k aktuálnímu kontextu. (Na pozadí proměnlivých kontextů je však možno sledovat převažující/primární, resp. sekundární a terciární komplex rolí slova a vyvozovat z něj i systémovou slovnědruhovou platnost lexíí hyperlexémů, tj. významovou platnost dílčích komponentů polysémních lexémů.)

Marginálie 1.:

Dlouhodobou otázkou zůstává, zda jsou slovnědruhové kategorie jen vhodným prostředkem popisu slovní zásoby, nebo jsou reálnými gramatickosémantickými kategoriemi jazyka. Vzhledem ke vzájemné strukturní podmíněnosti kritérií a vzájemné afinitě a synergii vykazovaných hodnot (např. nezávislá flexe slouží delimitaci samostatných objektů předurčených pro konkrétní syntaktické pozice) je za reálné lingvální kategorie považujeme. Z toho plyne i následné přehodnocení tradiční soustavy slovních druhů.

Marginálie 2.:

Nepovažujeme za možné hodnotit (např. pro lexikografické účely) slovnědruhově netotožné výskyty lexémů zjevně spjaté sémantickými vztahy jako homonyma. Pro jejich zřejmou genetickou souvislost je považujeme za lexie téhož hyperlexému (polysémního lexému).

Kritéria slovnědruhového třídění

Kritérium sémantické (obsahově-sémantické)

Tradičně se za základní klasifikační příznak považuje obecně pojatý věcný/nocionální význam slova. Ten je ovšem jako lingvální hodnota účastníkům komunikace dostupný kognitivními procesy (prostřednictvím pojmu), proto zde kritérium rozšiřujeme na obsahově-sémantické, zohledňující i gramatické a pragmatické hodnoty výrazu.

Obsahově-sémantické kritérium lze přiměřeně užít i pro popis nezákladních slovních druhů (v důsledku toho, že ani modifikátorům a relátorům nelze upřít pojmový korelát – a některé složky významu).

Kritérium syntaktické (textově funkční)

Syntaktická funkce výrazu úzce souvisí s kritériem sémantickým, protože komplexní význam slova je obecně podmíněn jeho syntagmatikou a aktuální hodnota lexému (slova v řeči/parole) je naopak podmíněna jeho hodnotou syntaktickou. Jde o kritéria souvztažná. Hierarchizace propozice (jakožto mentálního fenoménu) se odehrává řečovou linearizací a lexikalizací pojmů jejich vztažením k syntaktickofunkčním pozicím (fenoménu lingválnímu).

Nezákladní slovní druhy lze rozlišit podle jejich nečlenských syntaktických a obecně textových funkcí.

Kritérium morfologické (formální)

Dalším ze standardních kritérií (a kritériem často fakticky preferovaným) je hledisko morfologické (tvaroslovné); zohledňuje flektivnost výrazu (resp. typ deklinace/konjugace) a s ním související soustavu aktuálně vyjadřovaných a disponibilních morfologických kategorií. V tomto pojetí by tvaroslovné kritérium bylo indiferentní vůči neohebným slovním druhům; právě ztráta flexe je však základním argumentem pro odlišení sekundárních synsémantik.

Morfologické kritérium se rozšiřuje zohledněním dalších aspektů lexikální formy: hodnotit je třeba slovotvorné souvislosti, fonotaktické zvláštnosti (interjekcí), typické zakončení (některých adverbii) ap. Kritérium morfologické zde tedy pojímáme širě (obecně jako kritérium formální).

Marginálie:

Pokud jsou v rámci morfologického kritéria hodnoceny gramatické kategorie výrazem vyjadřované, je třeba vypořádat se i s rezidui těchto kategorií u tvaroslovně zásadně odlišných derivátů. To se týká kategorie vidu u deverbálních substantiv a adjektiv (*malíř, zvonek, sekačka, sušák, zajižďka, záliba; stojící, vytvořivší*) a slovesného rodu u týchž slovních druhů slovesného původu (*spochinutí, vytí, dovolená, napadený, napadlý*).

Druhý typ pojmenování signalizuje, že generický protiklad aktiva a pasiva může být derivací (zejm. substantiv ze sloves) částečně oslaben až zastřen, což umožňuje tvořit analogické formy i od sloves, jež pasivem nedisponují (*hubnutí, schnutí, tmavnutí, stání, nažraný*), nebo se pasivum neuplatňuje jako výchozí tvar v konkrétním kontextu (*oběšený sebevrah, sebevražda oběšením*). S ohledem na změnu pádové struktury gramatického větného vzorce provázející pasivizaci je třeba vzít v potaz, že vid ani slovesný rod nejsou jen gramatickými rysy slovesa, ale mohou se podílet na komplexním významu slova i po transpozici děje v substanci nebo vlastnosti.

Odlišně je hodnocena neutralizace protikladu hodnot mluvnického čísla a jmenného rodu u adjektivizovaných slovesných přechodníků (*odporující muži, vykřiknuvší muži*) – a především postupný zánik těchto kategorií u přechodníků v transpozičním procesu, který jim dodává adverbiální charakteristiky (*ženy chtě nechtě odejdou*). Tomuto sémantikomorfologickému vývoji lze rozumět tak, že jmenný rod a číslo je u slovesných tvarů kategorií závislou, která je změnou slovního druhu potlačena.

Výrazy v transpozičním procesu mohou na aktuální uplatnění reagovat tvaroslovnou adaptací – tedy dílčí nebo plnou ztrátou flexe, nebo nabytím flexe. Morfologické kritérium se proto uplatňuje se zřetelem k oběma kritériím předchozím.

Slovní druhy

Základní slovní druhy

Substantiva, verba, adjektiva a adverbia jsou vymezována na základě sémantického kritéria, podpořeného kritériem syntaktickým a doplněného kritériem morfologickým (tedy na základě kritérií hierarchicky netotožných). Prostřednictvím těchto základních slovních druhů lze mj. vyjádřit základní logicko-kognitivní vzorec: *Něco je, resp. Nějaké něco nějak je*. Takto

vyjádřenou kognitivní strukturu lze označit za nejobecnější hierarchizovanou propozici.

Marginálie:

Ve variacích tohoto vzorce provázejících hierarchizaci propozice spočívá intenčně-valenční struktura výpovědi jako projev sémanticko-morfosyntaktické organizace řeči. (Za hierarchizaci propozice zde označujeme proces řečové linearizace lexikalizovaných pojmů vztažených k syntaktickofunkčním pozicím.) Morfologické vlastnosti češtiny hodnotu tohoto vzorce prokazují spektrem mluvnických kategorií a mírou jejich vnitřní formálně-sémantické precizace.

Nezákladní slovní druhy

Morfologické kritérium je omezeně použitelné pro vzájemné odlišení konjunkcí, prepozic, partikulí a interjekcí; jeho uplatnění spočívá v zohlednění podílu prepozic na vyjádření pádu a registraci případné ztráty flexe transponovaných základních slovních druhů. I konjunkce, prepozice, partikule a interjekce (nezákladní slovní druhy) jsou ovšem vymezeny prostřednictvím nejméně dvou slovnědruhových kritérií.

Nástavbové slovní druhy

Čtyři tzv. základní a čtyři tzv. nezákladní slovní druhy postihují obecnou slovnědruhovou typologii. Je tedy zjevné, že upouštíme od běžně vyčleňovaných nástavbových slovních druhů, tj. slovnědruhových kategorií ustavených na základě kritéria jediného, tj. od numeralií (číslovek) a pronomin (zájmen). Tím se ovšem nevzdáváme termínů a kategorií samých; tyto třídy slov považujeme za neslovnědruhové.

Deiktičnost pronomin a kvantovost numeralií, formálně a syntakticky velmi různorodých, považujeme za sémantický, textověfunkční a pragmatický rys vlastní také jiným slovním druhům. Důvody pro pojetí zájmen a číslovek jako samostatných (byť nezákladních nadstavbových) slovních druhů jsou sporné. Pronomina jsou sice výjimečná sémantickou nedostatečností (jakož i mnohá adverbia), syntakticky a tvaroslovně jsou ovšem zcela nesourodá, což se týká i povahy dostupných hodnot gramatických kategorií (mluvnického rodu pronomin); sama pojmenovací zástupnost pronominálních výrazů sémantickým rysem není. Numeralia s pronominy sdílejí syntaktickou a tvaroslovnou pestrost, dílem i nezřetelně

vymezenou sémantiku – jež je jedinou významnou charakteristikou těchto lexikálních tříd.

Kritické stanovisko k pojetí numeralií a pronomin jako samostatných slovních druhů neúští v odmítnutí pojmů a termínů numerale a pronomen samých. Na přídatných kritériích je založeno smysluplné víceúrovňové třídění lexika, popř. i sémiotických prostředků nelexikálních/nelingválních (např. zohledněním textověfunkčního příznaku deiktčnosti společného pronominům, části adverbii a numeralií, nebo sémantického příznaku kvantovosti vlastního číslovkám, řadě zájmen a dalších slovních druhů). Takových skupin lze vymezit více (lokalizátory, temporalizátory ap.), avšak zde jim nepřiznáváme statut slovního druhu. Mohou být ovšem uplatňovány jako podkategorie či nadkategorie jiných slovních druhů.

Specifické znaky obecně vymezených slovních druhů (transpoziční genezi, textově-komunikační funkci, sémantiku či kritériální asymetrii konkrétních reprezentantů) vyjadřujeme analytickými termíny, jež implikují uplatněná kritéria a zohledněné charakteristiky: paralelně k zavedeným termínům syntaktické substantivum, deverbální adjektivum či pronominální adverbium (zájmenné příslovce) zde užíváme také termíny pronominální adjektivum (*nějaký*), numerální substantivum (*milion, pět*) apod.

Neslovnědruhá klasifikace lexikálních prostředků

Relativně izolovaná dílčí kritéria mohou sloužit (a běžně slouží) popisu neslovnědruhových kategorií sledujícímu funkční prostředky napříč tradičně vymezenými slovními druhy. Tato kategorizace je nezávislá na slovnědruhé klasifikaci, může ji však vhodně doplňovat.

Příklad neslovnědruhových kategorií lexikálních prostředků:

- totalizátory *všechn, žádný, nikde*: substantivní / adjektivní / adverbální totalizátor, resp. totalizující substantivum / adjektivum / adverbium;
- indefinita *co, jaký, kde*: pronominální substantivní / adjektivní / adverbální indefinitum, resp. indefinitní pronominální substantivum / adjektivum / adverbium;
- demonstrativa *tento, tehdy, tolikrát*: pronominální substantivní / adverbální demonstrativum, pronominální numerální adverbální demonstrativum, resp. demonstrativní pronominální substantivum / adverbium, demonstrativní pronominální numerální adverbium (atp.).

Spektrum kategoriálních příznaků lze vždy omezit na míru nezbytnou pro účel popisu.

Výčet slovních druhů a jejich definice

Podstatné jméno (substantivum)

Sémanticky jsou podstatná jména lingválními (a v důsledku nebo podmíněně pojmovými) faktualizátory: ustavují entitativně pojatá fakta jako pojmenování osob, zvířat, rostlin a věcí v širokém smyslu (včetně předmětně pojatých dějů, stavů, vlastností a kvant): *člověk, jelen, buk, sešít, vánek, sněžení, štědrost, maximum*.

Syntakticky se substantiva primárně uplatňují jako subjekt a objekt, druhotně jako neshodný atribut, adverbiale, doplněk nebo jmenná část predikátu.

Morfologicky jsou substantiva téměř důsledně ohebná – s převahou flexe jmenné/substantivní (*pes, smutek, rozednění*), v případě substantivizovaných adjektiv s flexí adjektivní/složenou (*nadlesní, pokojská, stočné*). Pronominální substantiva mají skloňování zájmené (*kdo, co, vše*) nebo nepravidelné (*já, ty, my*). Z gramatických kategorií vyjadřují substantiva rod (maskulina navíc (pod)kategorii životnosti), číslo a pád. Rod (včetně životnosti) a číslo substantiva jsou u substantiv kategoriemi nezávislými – a závaznými: každé substantivum je jejich nositelem (k bezrodosti tzv. bezrodých zájmen později). Pro substantivum je příznačná jednorodost: každé substantivum má v zásadě jeden gramatický rod. Je-li potřebné pojmenovat osoby či zvířata obou pohlaví (resp. signalizovat nezařazenost k pohlaví), vyjadřuje se rozdíl prostředky lexikálními (*ovce, beran, jehně*) nebo slovtvornými (*vlk, vlčice, vlče; zahradník, zahradnice*). Z hlediska lexikálního jsou rodové deriváty samostatnými lexémy.

Přídavné jméno (adjektivum)

Sémanticky jsou adjektiva označením vlastností substančně pojatých jevů jako jejich gramaticky nedynamických příznaků (tedy příznaků nevyjadřujících mluvnický čas). Tyto vlastnosti v širokém smyslu slova mají charakter kvalitativní (*černý, dobrý, tvrdý*) nebo relační (*ocelový, králičí, chlapcův*). Intenzitu příznaku vyjádřeného kvalifikačně kvalitativními adjektivy lze slovtvornými prostředky gradovat (*velký, větší, největší*); v případě deskriptivně kvalitativních adjektiv je tato možnost značně omezena (**slepější*), pro relační adjektiva je prakticky vyloučena (**sádrovější*), resp. případné stupňování dokládá změnu adjektiva

v kvalifikačně kvalitativní (*kovovější zvuk*).

Syntakticky mají adjektiva primárně platnost kongruentního atributu (shodného přívlastku), sekundárně též platnost jmenné části predikátu, popř. jsou doplňkem.

Morfologicky jsou adjektiva ohebným (sklonným) slovním druhem s flexí převážně adjektivní/složenou (*vlídný, psi, leckterý*), substantivní/jmennou (*hoden, sám, zdrav*), v případě adjektiv posesivních (přívlastňovacích) s flexí smíšenou (*Lukášův, dceřin*). Podobně jako substantiva vyjadřují tvary adjektiv gramatický rod (maskulina navíc životnost), číslo a pád, avšak na rozdíl od substantiv jako kategorie závislé, dané gramatickou shodou. Pro naplnění syntaktické role tedy zpravidla každé adjektivum disponuje tvary tří rodů (vč. životnosti čtyřmi tvary). Intenzitu nedynamického příznaku vyjadřovanou adjektivy kvalifikačně kvalitativních lze gradovat (*silný, silnější, nejsilnější*); podstatu tohoto jevu a povahu užitých prostředků zde považujeme za tvarotovornou – na rozdíl od gradace slovtvorné (*superinteligentní, překrásný, malilinký*), popř. tzv. stupňování analytického (*více vzdělaný, nejvíce překvapivý*).

Marginálie:

Tři rodové tvary jednoho a téhož adjektiva považujeme za výsledek morfologické obměny slova, nikoli obměny slovtvorné; jsou tedy rodovými variantami adjektiva, a tedy dokladem jediného lexému, nikoli lexémů tří – jako v případě substantiv.

Příslovce (adverbium)

Sémanticky jsou adverbia prostředkem vyjádření místní, časové, způsobové a příčinné okolnosti dějů a stavů, vlastností a (jiných) okolností (*vzadu, zítra, lehce, ničivě*).

Morfologicky jsou adverbia obvykle popisována jako druh neohebný. Intenzitu okolnosti vyjádřenou adverbii odvozenými od adjektiv s kvalifikačně kvalitativní platností lze gradovat (*něžně, něžněji, nejněžněji*); podstatu tohoto jevu a povahu užitých prostředků zde považujeme za tvarotovornou – na rozdíl od gradace slovtvorné (*ultrarychle, převelice, velikanánsky*), popř. tzv. stupňování analytického (*více uživatelsky, nejvíce překvapeně*).

Syntakticky tvoří adverbia doplnění slovesa, adjektiva nebo (jiného) adverbia (v těchto případech mají platnost adverbiale – okolnostního určení), nebo tvoří součást predikátu (pak jsou predikativem). Formálně nijak nevyjadřují závislost na řídicím členu, neboť nejsou nositeli závislých gramatických kategorií.

Marginálie:

Zachování kategorie gramatického rodu u výrazu *rád* v závislosti na jeho syntaktické funkci je komentováno v dodatcích o adjektivu. Výraz *jakživ* může rovněž disponovat tvary tří rodů (není-li užíván jako ustrnulý ve tvaru rodu jediného), syntakticky se však uplatňuje výhradně jako adverbiale.

Sloveso (verbum)

Sémanticky jsou slovesa označením temporálně dynamických dějových nebo stavových příznaků entitativně pojatých jevů. Plnovýznamová slovesa plní tuto funkci samostatně (*číst, svítit, chodit*), neplnovýznamová slovesa (včetně sloves fázových a modálních) slouží jako nositelé slovesných kategorií, významově jsou doplňována autosémantickými verby (*začalo sněžit, byl by chtěl létat přijít*) nebo autosémantiky jiných slovních druhů (*je lékař, byla by spokojená, bud' poblíž*) – pak působí jako verbalizátory.

Syntakticky se finitní (určité) tvary sloves primárně a téměř výhradně uplatňují v roli predikátu. Infinitní (neurčité) slovesné tvary nabývají platnosti jiných větných členů, nebo – v případě autosémantik – doplňují finitní tvar synsémantika v predikátu.

Morfologicky patří slovesa ke slovním druhům ohebným: jejich flexe spočívá v časování (konjugaci). Paradigma je tvořeno tvary jednoduchými (syntetickými) a složenými (analytickými). Z nezávislých gramatických kategorií vyjadřují finitní (určité) tvary sloves osobu, způsob, čas, rod slovesný a vid, závisle vyjadřují gramatické číslo a některé části složených slovesných tvarů také rod jmenný. Infinitní (neurčité) tvary nevyjadřují zejm. kategorii osoby.

Marginálie:

Z výše uvedených důvodů nepovažujeme tvary sloves ve výpovědích *Prší. – Stýská se mi. – Říkalo se, že...* za tvary finitní (tj. v důsledku za osobní), ačkoli formálně tvary slovesné osoby vykazují.

Předložka (prepozice)

Mají-li předložky sémantickou dimenzi (a v intencích výše deklarovaného přístupu

soudíme, že mají), slouží bližšímu určení gramatickosémantické platnosti podstatných jmen (méně často i příslovčí) označením povahy jejich vztahu k sémantice slovesa nebo jiného jména (podstatného/přídavného jména, příslovce). Předložky (spolu)vyjadřují gramatickosémantické vztahy jména v širokém smyslu, neboť svou (morfo)syntaktickou funkcí podstatně přispívají k manifestaci větněčlenské platnosti jména, resp. celého syntaktického komplexu tvořeného předložkou a jménem; to je dáno schopností předložek spoluurčovat mluvnický pád jména.

Z morfologického hlediska jsou předložky neohebným slovním druhem. Neohebnost je původní vlastností primárních předložek (*na, v(e), u*). U sekundárních předložek vzniklých ustrnutím tvarů ohebných slovních druhů (*během, dík(y), vinou*) je nesklonnost rysem sekundárním: flexe (a původní slovnědruhové příslušnosti) pozbývají v důsledku nové slovnědruhové role.

Po stránce syntaktické předložky v klasickém závislostním pojetí splývají s gramaticko-lexikální jednotkou, kterou preponují (*na keři, vůči spisovateli*), popř. se stávají gramatickosémantickým uzlem (v generativistické perspektivě).

Spojka (konjunkce)

Funkcí spojek je vyjadřovat vztah vět stejné nebo nestejné gramatickosémantické hodnoty, resp. gramatickosémanticky ekvivalentních větných členů. Spojky zakládají významovou koordinaci (souřadnost) nebo subordinaci (podřazenost), kterou formálně vyjadřují prostředky parataktickými nebo hypotaktickými. Současně spojky tento vztah sémanticky klasifikují.

Vedle jednoslovných spojek se uplatňují významově bohatší víceslovné spojkové výrazy (zjednodušeně zde považované rovněž za spojky), zahrnující i lexikalizovaná uskupení více původně samostatných spojek (*i když, ale i*), či původních partikulí a konjunkcí (*ba i*) nebo jen partikulí (*ba dokonce*), ovšem i komplexy spojek a jejich korelátů (*vinou toho, že; kvůli tomu, aby*) – tedy struktury překračující hranice elementární věty. Jako analytické spojky hodnotíme i tyto výrazy na základě jednotící funkce. Jiné povahy jsou tzv. různovětné spojky, tj. shluky konjunkcí sémanticky náležejících různým elementárním větám (*že aby: Lze se domnívat, že aby zvládl četné zakázky, měl několik pomocníků [...] ← Lze se domnívat, že měl několik pomocníků, aby zvládl četné zakázky [...]*).

Morfologicky jsou spojky neohebný slovní druh. Výjimku představují konjunkce,

jejichž součástí je kondicionálový morfém *by* (*aby, kdyby*). Neohebnost je původním, vlastním rysem jednoslovných konjunkcí (*neboť, ačkoli, že*) a nabytým rysem spojek (či komponentů spojkových výrazů) vzniklých ustrnutím tvarů ohebných slovních druhů.

Ze syntaktického hlediska se paratactické spojky nestávají gramaticko-sémantickou součástí koordinovaných složek (*pes a kočka; prší, ale nesněží*), hypotaktické spojky alespoň v některých případech / alespoň některou složkou ano (*A to stačilo, aby se dostal do nebe.*). Zájmena a zájmenná příslovce plnící funkci konektoru se od spojek liší tím, že jsou větným členem (*Ptal se, jestli čtu* – konjunkce, nečlen; *Ptal se, co čtu* – pronominální substantivum, větný člen – objekt).

Částice (partikule)

Částice působí v nejširším smyslu jako sémantické modifikátory výpovědi nebo jejich částí: nesou pragmatickou informaci o vztahu mluvčího ke komunikační situaci, adresátovi či sdělovaným obsahům, ke struktuře komunikátu nebo funkcím jeho složek.

Morfologicky jsou partikule slovním druhem neohebným. Často mají původ ve slovech (tvarech slov) jiných slovních druhů (s výjimkou prepozic); jejich slovnědruhovou příslušnost, a tedy i gramatickokategoriální platnost transpozicí ztrácejí.

Syntakticky se částice nezapojují do větné struktury, nejsou tedy větnými členy, ani nenabývají role samostatných větných ekvivalentů (čímž se liší od citoslovců). Mohou se však kumulovat, vytvářet se spojkami víceslovné spojkové výrazy nebo s interjekcemi analytické interjekční výpovědi (v tom případě je považujeme za součást analytických jednotek uvedených slovních druhů: *ba i, ale což*).

Interjekce (citoslovce)

Interjekce zakládají simplexní, pojmově a lingválně nečleněné výpovědi; synteticky (nesegmentovaně a nehierarchizovaně) vyjadřují to, co může hypotetická subjekt-predikátová nebo nepredikativní konstrukce vyjádřit analyticky: **Au!** = *To bolí!* – **Brr!** = *Je mi zima.* – **Prr!** = *Zastav!*

Expresivita slovního druhu je mnohdy dána neobvyklou fonotaktickou strukturou výrazů. Citoslovce mající původ v jiných slovních druzích naplňují tento znak silnou inklinací k haplogickým či paronymickým formám (*čéče, jasan, nádraží*), motivovanou mj. tabuovostí

neinterjekčního výrazu (*doprkyně, krucipísek, ježkovy voči, prokrinda*).

Z morfologického hlediska lze za citoslovce považovat všechny neohebné větné ekvivalenty kromě slovnědruhově netransponovaných vokativů substantiv a jednočlenných vět jmenných (vyločených testem funkční příslušnosti k deklinačnímu/konjugačnímu paradigmatu). Ztráta flexe je výrazným znakem slovnědruhové transpozice původně neinterjekčních výrazů. Jiné interjekce naopak flexi (konjugaci sloves) napodobují (*nate, heďte, ahojte*).

Syntakticky jsou interjekce v primární slovnědruhové funkci definovány platností větného ekvivalentu a s ní související nesyntaxmaticností. V sekundární slovnědruhové roli plní interjekce funkce zastávané jinak základními slovními druhy (*Už jdou, hr na ně! – Byl do toho moc hr.*).

Slovnědruhové přechody, sporná slovnědruhová klasifikace

Podstatné jméno vs. přídavné jméno

Případná obtížnost slovnědruhového odlišení podstatných a přídavných jmen spočívá v jednoznačném rozpoznání eliptického charakteru konstrukce / fáze transpozičního procesu vyvolaného systemizací elipsy, tj. ve stanovení míry lexikalizace slovnědruhově transponovaného výrazu: *Slepý porybný* (substantivizované adjektivum / syntaktické substantivum) *odnáší nosítka*. : *Pomoc pro strádající* (jedince? nebo rovněž syntaktické substantivum?) *organizují občanská sdružení*.

Podstatné jméno vs. příslovce

(Ne)shoda v mluvnickém rodě v konstrukcích typu *Bylo tma* vs. *Byla tma* bývá vysvětlována spíše jako formální záměna adverbia tvarově shodného s nominativem substantiva: *Bylo úplně tma* vs. *Byla úplně tma*. *Bylo (mi) velmi horko* vs. *Bylo (mi) veliké horko*. Upřednostněním sémantického a syntaktického kritéria před aspektem formálním deklarujeme stanovisko opačné: mluvčí vypovídá, co má na mysli, a také jak to má (strukturně) na mysli. Nevolí funkci výrazové formy (a tedy slovní druh) zcela náhodně – a ani příjemce je tak nehodnotí. Podstatné jméno se tedy uplatňuje jako prostředek entitativně, nikoli okolnostně vnímaného podnětu (‘bylo co’ : ‘bylo jak’).

Podstatné jméno vs. sloveso

Morfologické kritérium slovnědruhov $\acute{e}$ klasifikace zahrnuje i vyjadřované gramatické kategorie, popř. jejich rezidua. To se týká mj. více či méně zjevných pozůstatků vidu (*holič, potřeba, rozbrušovačka, sporák, zálet*) a slovesného rodu (*nařízení, vnuknutí*) u deverbálních substantiv. Hodnoty těchto kategorií se slovotvornou derivací oslabují. Zmíněné mluvnické kategorie tak na jedné straně nemohou být považovány jen za gramatické rysy slovesa (neboť se podílejí na komplexním významu slova i po transpozici dějů v substance), současně ale nejsou určujícími znaky slovního druhu.

Podstatné jméno vs. částice

Především systemizované eliptické konstrukce jsou zdrojem slovnědruhov $\acute{e}$ transpozice substantiv v partikule, provázené ztrátou substanciální sémantiky výrazů, a tedy i platnosti větněčlenské: **Škoda** (substantivum, subjekt) *je značná* vs. **Škoda** (partikule) *že jsem nebyl blíž*. ← *Je škoda, že jsem nebyl blíž. / Div* (subst.) *je nečekaná, nevypočitatelná událost* vs. **Div** (part.) *jsem neomdlel hrůzou.*)

Podstatné jméno vs. citoslovce

Některé ustrnulé tvary substantiv a komplexní nominální skupiny zakládají nevětné (nepredikativní) výpovědi (zejm. s široce pojatou kontakto $\acute{v}$ ou funkcí): *Čelem vpřed! Fofrem! Pochodem v chod! Pomoc! Pozor! Vztyk!*). Řadíme je vzhledem ke změně komunikačních funkcí (k sémantickým posunům a změně syntaktické platnosti původních výrazů) mezi citoslovce.

Spornou oblast tvoří pojmenování tělocvičných pozic a herních situací, sloužící současně jako povely a herní pokyny: *Stál ve stoji spatném. Ocitli se v ofsajdu. Střílel ze značky pokutového kopu.* (substantivum) : *Stoj spatný! Ofsajd! Pokutový kop!* (citoslovce).

Obdobně lze prostřednictvím týchž kritérií hodnotit původní substantiva v odpověďových a emocionálních nevětných výpovědích (*Balada! Běda! Hnus! Nádhera! Pravda.*).

Přídavné jméno vs. příslovce

Různě bývají hodnoceny lexikální formy typu *slunečno, smutno, zdrávo*, tedy formy

(často jen hypoteticky) společné neuterním jmenným adjektivům a příslovcím, fungující obvykle jako neslovesná část přísudku (*je slunečno, bylo by zdrávo*), nikoli např. jako doplněk. Vzhledem k převaze okolnostní sémantiky (byť predikátově vázané) preferujeme ovšem adverbialní platnost těchto výrazů.

Výraz *rád* hodnotíme s poukazem k terciární hodnotě morfologického (formálního) kritéria jako adjektivum plnicí v závislosti na syntaktické roli sekundární roli adverbia: *Jsem rád, že mohu přijet* (adjektivum) : *Rád sledoval oblaka; Neměl rád, upoutával-li pozornost* (adverbium). Vyjadřování jmenného rodu lze u adverbialně užitého výrazu považovat za projev neuzavřeného transpozičního procesu.

Přídavné jméno vs. sloveso

Deverbální adjektiva vykazují pozůstatky gramatické kategorie vidu a slovesného rodu (*ležící, přepadlý, utiskovaný, vytvořivší, zardoušený*). Hodnota těchto kategorií je slovotvornými procesy různou měrou oslabována. Vid ani slovesný rod ovšem nejsou pouze gramatickým znakem slovesa: i po transpozici děje ve vlastnost se mohou podílet na komplexním významu lexému, v tomto případě adjektiva.

Přídavné jméno vs. citoslovce:

Původní adjektiva, lexikalizované pozůstatky eliptických konstrukcí (*Výborné! Hrozné!*), klasifikujeme vzhledem ke ztrátě sémantiky nedynamických příznaků substancí, ke ztrátě flexe, ztrátě syntaktické závislosti a k nabytí platnosti nevětných (nepredikativních) emocionálních / kontakto­vých výpovědí jako interjekce.

Příslovce vs. sloveso

Také příslovce odvozená z deverbativních adjektiv mohou svou slovotvornou utvářeností odkazovat ke slovesnému vidu a rodu (*dychtivě, nadneseně, okázale, váhavě, vroucně, zběsile, zdánlivě, zchátrale*), tedy ke kategoriím převzatým prostřednictvím adjektiv od základových sloves. Podstatnější pro slovnědruhovou klasifikaci jsou ovšem jiné aspekty těchto prostředků – sémantické a syntaktické; reziduum slovesných kategorií není důvodem pro jiné než adverbialní hodnocení takových výrazů. Protiklad hodnot vidu a slovesného rodu je neutralizován rovněž u adverbii derivovaných přímo ze sloves (*obkročmo, mlčky*) nebo

vzniklých transpozicí jejich (ustrnulých) přechodníkových tvarů. V tomto případě je neutralizována rovněž kategoriální hodnota jmenného rodu a čísla (*nechtě* : *nechtíc*; *soudě* : *soudíc*) – v závislosti na fázi transpozičního procesu.

Příslovce vs. částice

Sporný může být zejména předěl mezi měrovými adverbii a částicemi. Za rozhodující považujeme naplnění sémantických charakteristik adverbia (být vyjádřením okolnosti, za níž platí dynamický nebo nedynamický příznak, popř. vyjadřovat příznak příznaků) a s nimi souvisejících syntaktických hodnot (být větným členem – adverbiale): *Hrozně lilo*; *Zvedl se velmi silný vítr*; *Řekl to zcela otevřeně*).

Pokud výraz interpretuje postoj mluvčího jako zdůraznění, významovou restrikcí nebo jistotní modalitu a současně nejsou naplněny výše uvedené znaky příslovce, je třeba i formálně identický výraz funkčně hodnotit jako částici (*Nastaly trochu problémy*; *Úplně vyjel nadšením*). Slovnědruhová klasifikace závisí na převaze funkce měrově specifikující, nebo obecně modifikační. Pokud funkce výrazu (proměnlivou) kvantifikaci vylučuje, je třeba uvažovat o částici. Např. výpověď *To můžu zcela* („do důsledku“, „bezvýhradně“, „doslova“) *upřímně prohlásit* nepřipouští substituci prostředkem vyjadřujícím jinou míru než absolutní (**To můžu trochu/poněkud/mírně upřímně prohlásit*). Podobně: „*Je to absolutně krásný portrét*,“ *rozplývá se kurátorka současného umění londýnského muzea [...]* vs. **Je to docela krásný portrét ...*

Vzhledem ke ztrátě okolnostní sémantiky a ztrátě syntaktické platnosti adverbiale hodnotíme obdobně i výsledky konverzní transpozice kvalitativních příslovcí v částice vyjadřující jistotní modalitu (*Byla to nejspíš /zřejmě / patrně / jistě / určitě má chyba* – „asi“, „snad“). Ze sémantického (resp. úzce nociónálního) hlediska je podstatné, že významy ustavené slovnědruhovým přechodem mají k významům fundujících slov víceméně kontradiktorický vztah (*zřejmý* = „zřetelný“, „průkazný“ vs. *zřejmě* = „asi“; *patrný* = „zjevný“, „jasný“ vs. *patrně* = „asi“, „možná“.)

Příslovce vs. citoslovce

Dosud běžně zmiňovanou kategorii tzv. větných adverbií zde nezavádíme. Jestliže původní příslovce tvoří nevětné (nepredikativní) výpovědi typu *Skvěle! Samozřejmě. Určitě*,

hodnotíme je vzhledem ke ztrátě okolnostní sémantiky a ke změně syntaktické platnosti (tedy zejm. k zániku situační elipsy, a v důsledku toho k lexikalizaci výrazu v odlišné roli) jako citoslovce.

Sloveso vs. substantivum, adjektivum, adverbium

Váha přetrvávajících znaků gramatické kategorie vidu a slovesného rodu u substantiv, adjektiv a adverbíí slovesného původu je komentována u těchto slovních druhů výše. Genetický protiklad hodnot vidu a slovesného rodu je u těchto derivátů neutralizován, podobně jako případná původní kategoriální hodnota jmenného rodu a čísla.

Sloveso vs. částice

Transpozici slovesa v částici určujeme zejména podle toho, že výraz ztrácí sémantickou platnost dynamického příznaku, a tak současně ztrácí syntaktickou platnost přísudku. Tato slovnědruhovú regrese se projevuje jako transpozice slovesa v částici, kterou odráží zánik původní souvětne / vsuvkové struktury: ***Myslím** si, že toho je příliš, co žádáme. – Tohle, **myslím**, není vhodná situace pro žertíky* (sloveso) vs. *Jmenovalo se to **myslím** Santa Fe. Teta Amalia, **myslím** teta Rygsecková, si netroufne nic podniknout* (částice). – *Odpověz, **prosím** tě, já tě **prosím*** (sloveso) vs. *A to jsem **prosím** v savaně nikdy nebyla* (částice).

Jestliže některé mluvnice dosud uvádějí poučku v duchu ‚jednoslovné vsuvky typu *prosím, myslím, doufám* se někdy čárkami oddělují, jindy nikoli‘, dostatečně nereflektují probíhající slovnědruhový zvrát – tedy ztrátu slovesné platnosti původního vsuvkového výrazu.

Sloveso vs. citoslovce

Kontaktoú citoslovce typu *ahoj, heč, hele(d’), kuš, na, vid’* omezeně napodobují konjugační formy verba – přijímají formy implikující některé gramatické kategorie sloves (kategorii osoby, čísla a způsobu: *hele(d’)me (se) / heled’te, hečte, kušte, nate, vid’te*). Zpětně tak mohou být základní formy citoslovcí vnímány jako výraz imperativu 2. os. sg. Výrazná neúplnost (defektivnost) paradigmatu však slovesné hodnocení těchto forem vylučuje.

Jestliže ustrnulé tvary sloves a slovesné vazby plní komunikační role varování, výzev a povelů (*Hoří! Lehni! Stůj! Vlevo zatočit!*) nebo zdvořilostních či odpověďových výrazů (*Děkuji(-eme). Dovolte. Promiň(te). Prosím. Vyloučeno!*), hodnotíme je zde s ohledem na sémantické změny,

ztrátu predikační platnosti a ztrátu paradigmatu (a s ohledem na nově nabyté komunikační funkce) jako interjekce.

Předložka vs. podstané jméno, přídavné jméno, sloveso

Určujícím znakem sekundárních předložek v závěrečné fázi transpozičního procesu je ztráta paradigmatu a sémantické vyprázdnění výrazu. Signálem měnící se slovnědruhově platnosti víceslovných předložkových výrazů na počátku tohoto procesu je zjevné omezení morfologické a lexikální variability provázené sémantickým oslabením složek (frazologizací předložkových výrazů, lexikalizací víceslovných předložkových výrazů). Jeho důsledkem je přehodnocení syntaktické platnosti preponovaného i postponovaného jména.

Víceslovné struktury transponované v předložky lze obvykle zaměnit jednoslovnými sekundárními nebo jednoslovnými primárními předložkami (*S ohledem na závratě nemohl bruslit vs. **Kvůli** závratím nemohl bruslit vs. **Pro** závratě nemohl bruslit.*)

Spojka vs. podstatné jméno, příslovce

Do víceslovných spojkových výrazů vstupují obdobné slovnědruhově transponenty jako do víceslovných výrazů předložkových. Znakem transpozičního procesu (měnící se slovnědruhově platnosti jednotlivých složek) je zjevné omezení morfologické a lexikální variability provázející sémantické oslabení složek (frazologizace). Současně je přehodnocena syntaktická platnost transponovaných výrazů. Multiverbizované spojkové struktury lze obvykle zaměnit jednoslovnými konjunkcemi či jejich dvojicemi: *Rezignoval s ohledem na to, že výsledky se zhoršovaly vs. Rezignoval, **protože** výsledky se zhoršovaly. – Pracoval po nocích v zájmu toho, aby mohl dílo odevzdat vs. Pracoval po nocích **proto, aby** mohl dílo odevzdat.*

Částice vs. příslovce

Hranici mezi měrovými a kvalitativními adverbii na straně jedné a částicemi na straně druhé jsme komentovali výše. Jako částice zde hodnotíme zejm. lexikální prostředky vyjadřující postoje mluvčího (zdůraznění, významovou restrikcí, jistotní modalitu): *Bylo tam **úplně/opravdu** boží dopuštění. – **Přímo** zajásal. Dostal z toho **pomalů** mrtvici* (částice).

Přetrvávající zaměňování částic a tzv. větných adverbií považujeme za nenáležitě.

Částice vs. pronominální substantivum, pronominální adjektivum, pronominální adverbium (tzv. zájmenné výrazy)

Původní výrazy zájmenného typu pozbývají v některých kontextech platnosti vnitrotextových či vnětextových zástupných entitativních referentů. Současně nabývají funkce modifikátorů v širokém smyslu. Neoznačují objekty, zato delimitují výpovědi či jejich části ve smyslu emocionálním, jistotním nebo textově organizačním: *Chtěl vstát, což neudělal* (zájmenné substantivum) vs. *Což nemusel odejít?* (částice) vs. *Takový porost působí přívětivě* (zájmenné adjektivum) vs. *Taková / jaká nesvéprávnost!* (částice); *Jak ten příběh nazveš?* (zájmenné příslovce) vs. *Jak prázdné!* (částice).

Částice vs. spojka

Původní spojky pozbývají funkce relátorů v okamžiku, kdy nabývají funkce modifikátorů v širokém smyslu. Nevyjadřují tedy vztah dvou větných členů či vět, ale platnost uvozaného úseku korigují ve smyslu emocionálním, jistotním nebo textově organizačním: *Vzkázal, že nepřijde* (spojka) vs. *Že mi to nedošlo dřív!* (částice) – *Měl přijet, ale nepřijel.* vs. *Ale to jsou mi věci!* – *Kdyby se neohlásil včas, odejdu* vs. *Kdyby se neohlásil!*

Pokud se přidružený výraz podílí na sémantice spojky, hodnotíme jej jako její součást, tedy jako komponent analytického spojkového výrazu (*Zvykl si na neúspěch, ba i na totální prohry.*)

Ambivalentně může být hodnocena role případných prostředků textové parcelace (*Tohle bylo něco tak podivného, že si to dodnes neumíme vysvětlit. Ale pokračujme!*)

Částice vs. citoslovce

Částice jako výpovědní modifikátory v širokém smyslu nikdy nezakládají větné ekvivalenty. Ani intonačně nejsou z věty vyčleněny: *Zítřej se bohužel nesekáme* (částice) vs. „*Umíte francouzsky?*“ „*Bohužel, pane.*“ (citoslovce).

Citoslovce vs. Podstatné jméno

Slovnědruhovú změna ustrnulých tvarů jmen v interjekce je dokumentována výše. Vážou se tak k sobě nevětné (nepredikativní) výpovědi kontaktového charakteru (*Děs! Fofrem!*)

Hrůza! K noze! Pohov! Pravda! Stopa! Vztyk!). Tyto bezpodměté struktury řadíme s ohledem na sémantické posuny, změnu syntaktické platnosti a ztrátu paradigmatu mezi interjekce.

Přechodnou oblast tvoří pojmenování tělocvičných pozic a herních situací, sloužících současně jako povely a herní pokyny: *Stál v pozoru.* (podstatné jméno) vs. *Pozor!* (citoslovce).

Citoslovce vs. přídavné jméno, příslovce

Pro ztrátu okolnostní sémantiky a změněnou syntaktickou platnost lexémů (či jejich lexii) hodnotíme některá původní adjektiva a tzv. větná adverbia tvořící nevětné (nepredikativní) výpovědi jako citoslovce (*Jasně. Skvěle! Určitě. Výborně!*): *Jasně, vidím tě* (citoslovce) vs. *Jasně tě vidím.* (adverbium).

Citoslovce vs. sloveso

Rovněž přechod sloves ke třídě interjekcí (a výrazně slabší pohyb opačný) je ilustrován výše. Ustrnulé tvary sloves a slovesných vazeb plní roli varování, výzev a povelů (*Čekej! Hoří! K noze! Lehni! Stát! Vpravo zatočit!*), nebo zdvořilostních výrazů či odpověďových prostředků (*Prosím. Promiň(te). Děkuji(-eme). Vyloučeno!*). Znakem slovnědruhového přechodu je sémantické přehodnocení, ztráta predikační platnosti původního slovesa a ztráta jeho paradigmatu.

Citoslovce vs. částice:

Na rozdíl od citoslovcí nemají částice nikdy charakter výpovědního ekvivalentu. Částice přiřazené k větě dodatečně lze odlišit od interjekcí jejich přemístěním s užitím týchž kritérií: *Bude sněžit, asi. / Asi bude sněžit.* (částice) vs. *Půjdeme? Asi, bude pršet.* (citoslovce).

Kontrolní otázky

Jsou jednotlivé jazykové roviny, zejm. lexikální a gramatická, vzájemně nezávislé?

Jaký je rozdíl mezi lexémem a slovem?

Jaký je rozdíl mezi lexikologií a lexikografií?

Poznámka

Vyhledejte webové stránky Ústavu Českého národního korpusu. Podle manuálu vyřešte, jak budete hledat reprezentaci lexému a jak konkrétní tvary ohebného slova.

Vyhledejte webové stránky Ústavu pro jazyk český, Internetovou jazykovou příručku. Uveďte, jak s její pomocí budete řešit konkrétní lexikálně-gramatický problém.

Literatura

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, str. 65 - 104
(lexikologie)

F. Čermák: Lexikon a sémantika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010

J. Filipec, F. Čermák: Česká lexikologie, Academia, Praha 1985

M. Čejka: Česká lexikologie a lexikografie, MU, Brno 1992

L. Pokorný: Úvod do české lexikologie. Pdf, České Budějovice 1991

F. Čermák, R. Blatná (eds.): Manuál lexikografie. Nakl. H+H, Jinočany 1995

Slovo jako znak. Klasifikace významů. Různá pojetí významu. Věcný význam slova, význam slova a pojem. Význam a smysl.

Pojmy k zapamatování

Forma znaku

Význam znaku, druhy významu

Pojem

Reference

Denotace

Znak: založen na vztahu označujícího a označovaného, popř. myšlení.

Charles Sanders Peirce, přelom 19. a 20. století, amer. filozof, logik, základy moderní sémiotiky.

Typy znaku: ikony - znak se podobá denotátu

indexy - mezi denotátem a indexem existuje skutečný vztah

obrazy - smyslové znaky

diagramy - zobrazují strukturu jevu

metafory - zaznamenávají důležitý znak

symboly - konvenční spojení znaku a denotátu

Podmínky existence znaku: označující je ve vztahu k označovanému a interpret musí tento vztah chápat.

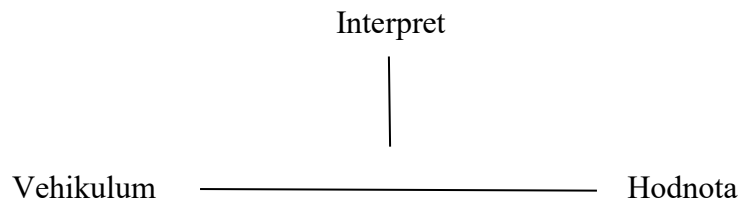
Dodnes existují rozpory, kdo může být interpretem - zoosémiotika, biosémiotika

Další sémiotici vyčlenili:

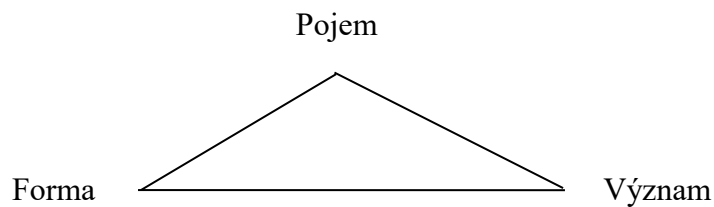
gesta - konvenční

symptomy - nekonvenční znak (horečka)

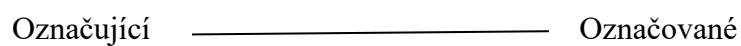
signály - nekonvenční, ale spojené se zásahem člověka (červená skvrna od krve s významem varování)

Ogden – Richards: tzv. sémiotický trojúhelník

Ferdinand de Saussure:

Význam: jazyková hodnota znaku

Leo Weisgerber: Saussurovu dichotomii langue – parole doplňuje o mezisvět, sprachliche Zwischenwelt.

Saussurovu dichotomii signifie - signifiant (označující = formy, označované = význam) nahrazuje trichotomií zvuková jednotka (Lautkörper) – obsah (der geistige Gegenstand) – mimojazyková realita (Aussenwelt)

Bronislaw Malinowski, zakl. lingvistické antropologie: Problém významu v primitivních jazycích – tam je význam výrazně závislý na situačním kontextu, realizuje se výhradně v rámci daného sociálního a kulturního kontextu. Je rozdíl mezi funkcí jazyka primitivního (výzva k akci), u vyvinutých kultur spíše sdělení myšlenky.

A. Schaff: znak je spjat nejen s pojmem, ale i se stereotypem. Pojem je myšlenkovou reflexí části světa a je kategorií myšlenkově logickou. Stereotyp je kategorií myšlenkově pragmatickou. Lze myslet bez stereotypů, ale ne bez pojmů. Stereotyp = subjektivní, emocionální reflexe skutečnosti. Není součástí pojmu.

Význam a smysl: nejběžněji: slova mají význam, věta smysl.

Bertrand Russel, logický atomista: Slova dostávají význam až ve větě, pak ale nemají smysl. Význam = denotační platnost.

Johann Gottlob Frege, něm. logik, matematik, filozof. Zavedl rozlišování dvou složek významu: Sinn = smysl, to, co výraz vyjadřuje (dnes částečně i konotace), a Bedeutung = vztah k denotátu, to, co výraz označuje, k čemu se vztahuje, o čem referuje. Jméno vyjadřuje svůj smysl a označuje svůj význam. Od významu a smyslu odděluje představu (pojem) jako psychickou realitu.

Věta, jejíž jeden člen nemá svůj denotát, nemá význam. Významovost slova znamená jeho denotativní platnost, významovost věty její pravdivost.

Ludwig Wittgenstein: U jmen nepočítá se smyslem, u vět s významem. Význam slov vyplývá ze smyslu vět. „Svět je má představa. Věta je model skutečnosti, jak si ji myslíme.“ „Význam každé jednotky je dán významem jednotek okolních.“

Edmund Husserl: odlišuje znaky (Zeichnen) a značky, popř. příznaky (Anzeichen). Obojí konvenční, ale značka není interpretována jako komunikační akt. Každý znak něco znamená,

ale jen někdy má význam. Znak, kt. je nositelem významu, je výraz. Odlišuje, co výrazy vyjadřují (Kundgabe) a co znamenají. Fregeho dvojici smysl - význam mění na termíny znamenat (bedeuten) a jmenovat (nennen). Skrz významovou funkci je výraz předmětným poukazem.

Ferdinand de Saussure: jazyk je konvenční soustavou znaků, jejichž význam nepoukazuje k objektivní realitě, ale k volně stylizovanému obrazu této reality, jež sama o sobě je nesegmentovaná, beztvářá. Konvenční je vztah zvukové stránky znaku k významu i významy samotné. Význam každé jednotky je dán vztahem k jiným jednotkám jazyka, podobně jako u fonému - distinktivní rysy. Odlišuje významy (systémové) a hodnoty (řečové uplatnění významu).

R. Carnap: v sémantice uplatňuje pragmatický aspekt, u znaku tedy hovoří o třech dimenzích: syntaktické (vztah k jiným znakům), sémantické (vztah k označovanému předmětu) a pragmatické (vztah k uživateli). G. Klaus ještě přidal sigmatickou dimenzi, tj. vedle vztahu k předmětu mluví o vztahu k pojmu.

Teorie významu:	asociační	J. Locke
	biologická	I. P. Pavlov
	behavioristická	Ch. Morris
	konotační	J. St. Mill
	pragmatická	R. Montage
	intenzionální	E. Husserl
	verifikační	L. Wittgenstein

Význam slova: lexikální - komplexní význam lexému
nacionální = věcný, konceptuální, kognitivní, pojmový
pragmatický (emotivnost, evaluativnost) = konotace
invariantní, základní X variantní, druhotný, přenesený
potenciální, kontextový

volný (vlčí kůže) X vázaný (vlčí mák)
etymologický (diachronně základní, původní)
tvaroslovný = morfologický (gram. kategorie)
slovnědruhový
skladební (platnost větného členu nebo jiného funktoru)
stylový (stylová platnost, stylový příznak)

Reference: (po)ukazování jazykovými prostředky, vztah k mimojazykové sféře

Denotace: interpretace jevů mimojazykové sféry jazykovými prostředky

Konotace: oblast přidružených významů slova

Poznámka

Pro pochopení podstaty znaku stačí porozumět nejvlivnějším přístupům (Saussure, Ogden-Richards, Peirce), není třeba studovat všechny koncepty.

Kontrolní otázky

Má jazykový znak přímý vztah k materiálnímu světu?

Je mimojazyková skutečnost a materiální svět totéž?

O čem vypovídají věty přirozeného jazyka?

Nabídněte slova, jimiž lze prokázat, že součástí sémiotického trojúhelníku či jiného podobného schématu nejsou objekty ve smyslu materiálních „věcí“.

Souhrn

Znak: založen na vztahu označujícího a označovaného, popř. myšlení.

Význam: jazyková hodnota znaku

Význam a smysl: nejběžněji: slova mají význam, věta smysl.

Reference: (po)ukazování jazykovými prostředky, vztah k mimojazykové sféře

Denotace: interpretace jevů mimojazykové sféry jazykovými prostředky

Konotace: oblast přidružených významů slova

Literatura

J. Dolník: Lexikálna sémantika. UK, Bratislava 2003

J. Peregrin: Význam a struktura. Oikoymenh, Praha 1999

B. Palek: Referenční výstavba textu. UK, Praha 1988

G. Lakoff, M. Johnson: Metafory, kterými žijeme. Host, Brno 2002

G. Lakoff: Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli. Triáda, Praha 200

.

Mnohoznačnost a jednoznačnost. Významotvorní činitelé.

Pojmy k zapamatování

polysémie = mnohoznačnost

monosémie = jednoznačnost

monosémizace

polysémní lexém

lexie

sémém

Souhrn dílčích témat

V přirozeném jazyce je většina lexémů polysémních = mnohoznačných. V kontextu se polysémní lexémy obvykle monosémizují, tj. je zřejmé, který význam měl být vyjádřen.

Polysémní lexém (mnohoznačné slovo): jednotlivé významy = sémémy, složky komplexního významu lexému.

Invarianta = hlavní sémém / základní významová varianta

Varianta = druhotné významy / sekundární, terciární význam

(tj. základní a odvozené významy)

V jazyce existuje větší potřeba pojmenovávat, než kolik je k dispozici lex. jednotek, proto jedno slovo označuje často několik skutečností. Současně je tak napomoženo vybavování si významu slova.

Denotace – sémantický způsob interpretace předmětu mluvy

Konotace – oblast přidružených/asociativních významů (vč. významové složky expresivní a stylistické)

Reference – schopnost výrazu poukázat k předmětu mluvy

Význam slova: lexikální
invariantní, základní, přímý
variantní, druhotný, přenesený
potenciální, kontextový
volný (*vlčí kůže*)
vázaný (*vlčí mák, vlčí mlha*)
etymologický (diachronně základní, původní)
mluvnický = tvaroslovný = morfologický (mluvnické kategorie)
slovnědruhový (věc, vlastnost, děj, okolnost)
slovotvorný (slovotvorné třídy a typy)
skladební (větněčlenská platnost, tj. podmět, předmět...)

Etymologický význam – původní z hled. diachronního:

(př.: *chodba* - 1) pův. chození = děj, 2) souč. kryté místo průchodu
ryzí - 1) pův. ryšavý, rezavý, 2) souč. čistý, pravý)

Pro význam slova je důležitý kontext:

(př.: *pravý* - opak levého, opravdový, správný, úhel 90 st.)

Monosémizace – vliv kontextu na význam lexikální jednotky. Vyloučení neadekvátních/nerelevantních významů.

Jednoznačnost – neznamená jedinečnost jevu (pouze u vlastních jmen, i tak relativně); vlastní je víceméně jen termínům, a i těm málokdy

Jednovýznamovost – neznamená referenci k jednotlivině, výraz označuje se celou třídu jevů

Slova jednoznačná (velmi relativně!): – vlastní jména

– zvukomalebná citoslovce

– odborné názvy v užším sl. smyslu

– některá substantiva jedinečná (vesmír)

Mnohoznačnost - projev jazykové ekonomie; není přirozeného jazyku, kde by každému jevu příslušelo jiné slovo.

Zdroje mnohoznačnosti:

- přenášení významu
- polygeneze - několikeré tvoření (př.: *spojka* - v několika oblastech lid. činnosti vznikla potřeba slova formálně totožného, významově odlišného)
- mnohoznačnost předpon (*přepsat* = převést z jednoho kódu do jiného, napsat znovu, opravit chybu, napsat přes něco apod.)
- rozdílné přejímání z cizích jazyků (*servis* - jídelní příbor, tenisová akce)

Metafora – podobnost vnější

- tvarová (*zub*)
- dle barvy (*vínová*)
- dle umístění (*koruna, hlava*)
- dle rozsahu (*kapka*)
- dle funkce (*ručička, noha*) – přesah k metonymii

Metonymie – souvislost vnitřní

- strukturní (*vláda* = orgán/budova, *sklenice* = pítí)
- kontextová (*číst Jirásku*)
- etymologická (*goliáš, plzeň, pergamen*)

Synekdocha

- část za celek (*kolo, hruška*)
- celek za část (*čaj, bavlna*)
- část za část? typ ‚kontejner‘ (*sklenka, autobus*)

Významotvorní činitelé:

- činitel věcný (změny v rovině skutečnosti)
- činitel psychický (změny v rovině lidské mysli)
- činitel jazykový (změny v systému jazyka)

Významové změny: - rozšíření významu (*čaj, pán, chlap, koruny, strýc*.)
(vliv lidové etymologie: *hřbitov, movitý, přítel*)
- zúžení významu (*švec, žena* = manželka, *jizva, vůně*)
- přenášení významu př.: (*jazyk* - část těla = invariantní v.
jazyk v botě, jazyky sněhu - metaforický posun
český jazyk - metonymický posun)

Čím více se vzdaluje variantní význam od invariantního, tím více se z mnohoznačných slov stávají homonyma – ztráta vědomí významové souvislosti. Homonyma vzniklá rozpadem polysémie.

Změna lexikálního významu prostřednictvím změny významu gramatického -
nejčistší typ konverze (změna slovního druhu bez změny formy).
Substantivizace adjektiv (*průvodčí*), adverbializace jmen (*ráno, večer*),
přechod jmen v citoslovce (*hrůza! hrome!*)

Změna formy slova relativně bez změny významové (*šedý, šedivý* - jen v některých
významech)

Změny významu motivované změnami skutečnosti:

sirky: motivace již neplatná, slovo dostává nový význam, odpovídající slovu zápalky,
kt. se však tolik neujalo (remotivace nastala, ale nebyla úspěšná). Pův. význam:
prostředek rozdělení ohně vyrobený ze síry, dnes: vyrobený ze směsi fosforu.
plot: deverbativum od *pléstí*. Význam slova se rozšiřuje, ačkoliv řada dnešních plotů
není pletena. Existence pletiva oživuje původní motivaci slova.

Změny významu motivované změnami jazykovými:

podmíněny: 1) vzájemnými vztahy slov v systému slovní zásoby
2) funkcí slov ve větě
3) vlivem větného kontextu

ad 1) vzájemné vztahy slov v systému slovní zásoby:

slučování významů antonym (*ve dne v noci* = stále, *starí mladí* = všichni)

diferenciace významů = desynonymizace, depolysémizace

(*kruh* - v obec. řeči = křivka, kružnice; v odbor. stylu = plocha, na rozdíl od kružnice)

(*přestupek X přečin X zločin*)

(*kostička*: kůstka x kostka)

kontaminace významů, popř. forem

spový (pův. silný) - vliv něm. *spärlich*, *sporadisch* = řídký

movitý (od míti, = mohovitý) - vliv lat. *movere*, *mobilis* -

pohyb - pohyblivý majetek

ad 2) funkce slova ve větě:

absolutní užití předmětového slovesa bez předmětu

pes pokousal člověka - *pes kouše* (vlastnost)

viděl ho - *začal vidět* (činnost - schopnost)

různé druhy rekece

hrát si s něčím

hrát něco (v něco) - karty, hokej

hrát někoho

hrát na něco - na klavír, na schovávanou

hrát si na něco - frajeřit, n. na učitele

hrát - mít zvuk

ad 3) větný kontext a konotace:

banda: pův. skupina vůbec, neutrální, dnes záporné hodnocení.

notorický: známý, dnes chorobný, závislý.

amen: tak jest, dnes: konec

Změny významu motivované změnami v rovině lidské mysli, změnami psychickými:

- změny znalosti (atom, svět, život, text) - podstata jevu zůstává, význam se prohlubuje

- rozšiřování a zužování významu - trvalé zúžení: pivo (vše k pití)

jizva (díra obecně - jezevec)

nábytek (nabytý matejek)

zloděj (kdo dělá zlo)

- rozšiřování - generalizace: pojem s významem nadřazeným se vyjadřuje slovem s významem podřazeným.

plomba: olověná výplň, dnes jakákol.

truhlář: výrobce čehokoliv ze dřeva

= vznik protimluv: zlatá plomba, starý mládenec.

- změny významu přenesením pojmenování podle věc. souvislostí:

konkretizace abstrakt

abstraktizace konkrét

metonymie

synekdocha

- změny významu přenesením významu pojmenování podle podobnosti:

metafora

lidová, mylná etymologie

- frazeologismy, idiomata

- změny v hodnocení:

zhoršování významu - pejorace:

osud: shoda okolností X dnes spíše záporný význam

incident: neočekávaná příhoda x konflikt

rutina: dovednost získaná cvikem X otupující práce

holomek: svob. mladík - exekutor - katův pomocník

- darebák

děvka: dublet k dívka, pak služebná, dnes prostit.

pán - vyšší šlechtic, nyní formální ozn. (muž)

zlepšování významu - meliorace: méně častý případ.

vůně - dříve čichový vjem obecně, dnes jen libý

šelma - nejhorší kvalita člověka, dnes lišák

oslabování a zesilování významu:

eufemismus - a) podnět v mluvčím (WC, toaleta)

b) v posluchači (odešel)

c) v jiném faktoru - nábož. ohledy,
tabu. (žid. Jahve - Adonai = pán,
totéž později i křesťanství)

litotes - slovně se řekne méně, než se chce

starý = nemladý

chudý = nebohatý

disfemismus - silná, drsná slova, uvolnění cit. nap.

hyperbola - záměrné a průhledné zveličování, týká
se hl. adjektiv, adverbíí, příznak se

rychle stírá. (strašný, děsně,

příšerně, boží)

ironie - lexik. význam odlišný od kontextového

Další příklady:

švec - zúžení významu, dříve šil cokoliv, dnes šije jen boty (srov. X švadlena); *krejčí* -
rozšíření významu, dříve jen „krájel“ – dělil látku, dnes šije vytváří stříhy i šije oděvy.

hodina (*god*) = čas, (srov. *hod* - přenesení význ. na zákl. kontextového užití: Boží hod
velikonoční, mylnou etymologií považováno za ‚hodování‘)

zahájit - *háj*, *hájeny* - přenesení metonymické do právnické terminologie, rozpad polysémie
(‚ochránit‘ X ‚začít konat‘)

ulice - motivace nezřetelná, (řec. aula = dvůr, nádvoří, vnitřek ohrady, arménsky ul = cesta).

Uličník - překlad něm. Gossenjunge; Gosse = stoka, odvodňovací kanál, srov. naše *mezírky hnisotečné* – uličky, povrchové stoky

být na huntě – jako (mrtvý) pes = smůla; *huntovat* = uštvat (konotace)

amen = tak jest - posun dle užití: ‚konec‘ (je s ním amen)

Literatura

G. Lakoff, M. Johnson: *Metafory, kterými žijeme*. Host, Brno 2002

G. Lakoff: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Triáda, Praha 2006

I. Němec: *Slova a dějiny*. Praha 1980

I. Němec: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha 1980

I. Němec: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha 1968

J. Peregrin: *Význam a struktura*. Oikoymenh, Praha 1999

Slovní zásoba, její struktura a systém. Vrstvy slovní zásoby z hlediska příslušnosti k útvaru národního jazyka a z hlediska dalších příznaků

Pojmy k zapamatování

Útvary jazyka

Vrstvy jazyka

Stylový příznak

Souhrn dílčích témat

Slovní zásoba - aktivní (cca 5 tis. slov)

šestileté dítě - 2 tis. slov

dospělá žena, město, ZŠ - 5 tis. slov

dospělý muž, SŠ - 6-9 tis. slov

Goethe - 20 tis.

A. France - 4 tis.

Shakespeare - 23 tis.

Dante - 17 tis.

Čapek - 4 tis. v jedné knize

Němcová/Babička - 7 tis.

Slovní zásoba - pasivní (3-6x větší)

Slovníky: 40 tis., 250 tis., 1 mil., kartotéka SJČ 22 mil. položek

System ve slovní zásobě:

Kromě výše zmíněného je systém tvořen vztahy

významovými
formálně-významovými
formálními

K formálně-významovým patří vztahy slovnědruhov^é
slovotvorné

Př.: vztahy slovotvorné: sl. nemotivovaná X motivovaná

<i>voda</i>		jednoslovná	sdrúžená
			<i>minerální voda</i>
		odvozená	složená
		<i>vodní</i>	<i>vodovod</i>

V rámci formálně významových vztahů vznikají:

- slovotvorné řady – lineární (*učit - učitel - učitelský*)
mnohostranné (*list – listina – listinný; list – lístek – lístkový – lístkovnice*)
- slovotvorné svazky – viz výše, souhrn výsledků slovotvorných řad (od téhož primárního slova základového / kořenného)
- slovní čeledi – souhrn všech slov příbuzných včetně složenin kolem kořenného / primárního základového slova (*les, lesní, lesák, lesnický, lesnictví, zalesňování, lesopark, prales*)
- slovotvorný typ – společný způsob tvoření slov, tj. stejný výchozí slovní druh, stejný slovotvorný formant, stejná slovotvorná sémantika (např.: činitelská jm. na *-ář, -tel*)

Heterogenní podsystémy (gramaticko-lexikální):

- modální (*křemenáče/křemeňáky/křemeňáci*)
- kvantifikační (*malilinkatý, nejvyšší*)

Homogenní podsystémy: primárně gramatické (*sledi/sledě*)

prim. negramatické – primární (*ta/ten bačkora*)

sekundární (*čivava/čivavák*)

Primární podsystém: sémantická pole

slova monosénní (jednovýznamová): *fabulace, podstatné jméno*

slova polysénní (mnohovýznamová, srov. hyperlexém, polysénní lexém)

sémantické třídy (*přijít*); s týmž distinktivním sémem: životnost, přechodnost apod.) – srov. sémantické pole, věcněvýznamový okruh

Jádro slovní zásoby vs. periferie

Jádro dle původu:

- slova prajazyková, indoeropského základu (*matka, syn, ovce, dům, víno, sůl*)
- slova praslovanská, západoslovanská (*pole, řeka, stůl, kuň, pes*)
- slova pračeská (*obloha, stín, hejno*)
- slova přejatá a zdomácnělá (*škola, křída, tabule, kostel, páv, papír, kabát, sobota, fazole, cibule*)
- slova přejatá později (*vzduch, příroda, republika, časopis*)

Struktura jádra slovní zásoby:

Slova nemotivovaná, kořenná (*les, pes, země, jít, já, ty, tady, vše, a, bez, jeden, ach*)

- některá substantiva, část přídavných jmen, sloves, příslovčí
- všechna zájmena, číslovky základní, primární předložky
- primární spojky, původní citoslovce

Jádro slovní zásoby podle významu:

- vztahy příbuzenské (*otec, matka, syn, dcera, děd, bába*)
- obydlí, jeho části a zařízení (*dům, zed', střecha, okno, dveře, židle, postel*)
- části lidského a zvířecího těla (*hlava, ruka, noha, rameno*)
- zvířata domácí a divoká
- rostliny a jejich části
- skutečnosti přírodní (*slunce, země, kámen, voda*)
- lidské výrobky a nástroje, suroviny (*nůž, klíč, motyka, maso, mouka, chléb*)
- děje (*jít, stát, sedět, slyšet*)
- vztahy prostorové (*zde, tam, u, za, od, brzy, již*)

Jádro dle užívání:

jádro tvoří cca 90 % užívaných slov. Slovníky 100 - 250 tis. hesel
prvních 1000 slov = 70% slovní zásoby
Frekvenční slovník: *a, být, ten, v+ve, on, na, že, s+se, z+ze, který*

Vrstvy ve slovní zásobě:

slova neutrální : příznaková

Příznakovost:

- dle příslušnosti k útvaru národního jazyka (spisovná čeština, hovorová čeština, nářečí, slang apod.)
- dle původu (domácí, cizí, přejatá, zdomácnělá)
- dle teritoriální platnosti (celonárodní, územně omezená – regionalismy, dialektismy, etnografismy)
- dle časové platnosti (archaismy, historismy, neologismy)
- dle frekvence (běžná, řídká, ojedinělá)
- dle stylového příznaku (knižní, poetismy, termíny, publicismy, hypokorystika)
- dle citovosti (kladná, záporná)

Slovní zásoba z hlediska kodifikace:

- spisovná (spisovná hovorová)
- nespisovná

Slovní zásoba z hlediska územní distribuce:

- slova územně neomezená
- dialektismy = slova nářeční,
- etnografismy
- regionalismy = slova oblastní

Slovní zásoba z hlediska sociálních omezení

- slova bez sociálního omezení (*pes, slunce, dýchat*)
- slova slangová (*mrtě, boží, vytunit*)
- slova argotická (*pěčko, kapřící*)
- profesionalismy (*kreknout,*

Vrstvy dle stylových příznaků:

- slova soukromé (prostě sdělovací) sféry, kolokvialismy: *mamka, dálkař, osobák*
- slova knižní: *jinoch, roucho, záhy*
- termíny: *laser, tetanus, infinitiv* (terminologická homonyma: *asimilace* – botanika, fonetika, etnografie), podobně např. *morfologie*)
- publicismy: *tunelovat, kmotr*

Vrstvy dle časových příznaků:

- slova zastaralá = historismy
- = archaismy
  - lexikální (*truchlenec*)
  - hláskové (*šenkéř*)
  - slovotvorné (*kabátec*)
  - sémantické (*kupec*)
- slova nová = neologismy
  - slovotvorné (*výpalné, fablet, senáž, teplofikace*)
  - sousloví (*pokožová stěna, bytové jádro*)
  - frazeologismy (*cenové nůžky, být pozitivní*)

- sémantické (*fleš*)

Vrstvy dle citového příznaku: (expresivita inherentní, adherentní, popř. denotativní)

- hlásková expresivita - *čučet, fňukat*

- slovotvorná - *mlíčko, nosán, štěkna, fintidlo*

- sémantická/adherentní - *bučet, krákorat, blbec, prašivina*)

Druh příznaku:

slova kladně hodnotící

- slova důvěrná (*zlatíčko, drahoušek*)

- slova domácká, hypokoristika, laudativa (*děda, Mařenka*)

- slova dětská (*hačat, čiči, bumbat*)

- eufemismy (*zesnul, nevidomý*)

- meliorativa (*vůně*)

slova záporně hodnotící

- hanlivá, pejorativní (*socka, herka*)

- zhrubělá (*kecat*)

- vulgární (*chlastat, žrádlo*)

- augmentativní, zveličující (*babice, nosán*)

Slova podle původů:

Slova cizího původu a míry přizpůsobení:

slova přejatá adaptovaná - *škola, kalendář, guma, pneumatika, balón, Výmar*

slova částečně přizpůsobená - *happy end* (skloňuje se)

slova

citátová - *faux pas, saké, de facto, čevabčiči*

možnosti přizpůsobení:

- grafická forma s původní výslovností (*laser*)

- grafická podoba s českou výslovností (*radar*)

- graf. podoba dle nepůvodní výslovnosti (*volejbal*)
- fonetický zápis (*displej*)

dle stáří převzetí: - *křída, sobota*
                                   - *rifle, make up*

dle pramenů převzetí:

latina - *švestka*
 němčina - *brýle*
 franc. - *paštika*
 angl. - *zip*
 ital. - *banka, kalhoty*
 španěl. - *kokos*
 portugal. - *zebra*
 maďar. - *kočí*
 ruština - *lyže*
 polština - *ohon, svišť, kořalka*
 srbochorvat. - *lastura*
 sloven. – *namyšlený, dovolenka*
 turečtina - *klobouk, tasemnice*
 arabština - *alkohol, mameluk*
 hebrejština - *sobota*
 perština - *kabát, sandál*
 indické jazyky - *pyžamo*
 čínština - *čaj, kaolín*
 malajština - *orangutan*
 indiánské jazyky - *tabák, čokoláda*
 eskymáčtina - *kajak*
 slova mezinárodní (*telefon, filozofie, prezident*)

Systém ve slovní zásobě:

Primární podsystém:

sémantická pole

monosémická (společ. archisémém) X polysémická (srov. hyperlexém,
polysém. lexém)

sémantické třídy

(s týmž distinktivním sémem - životnost, přechodnost...)

Poznámka

Podstatou tématu je pochopit funkci slova a jeho možná zapojení do systému jazyka se zřetelem k funkci v textu. Slovníky mohou být jen nápomocné.

Kontrolní otázky

Ohodnoťte různá užití slov *huba*, *tlama*, *žrát*, *zadek* v různých typech textu.

**Slovní zásoba, její struktura a systém. Vztahy významové, formálně-
významové a formální.**

Pojmy k zapamatování

Paradigmatické vztahy

Syntagmatické vztahy

Synonymie

Hyperonymie

Hyponymie

Kohyponymie

Opozitnost

Slovotvorný typ

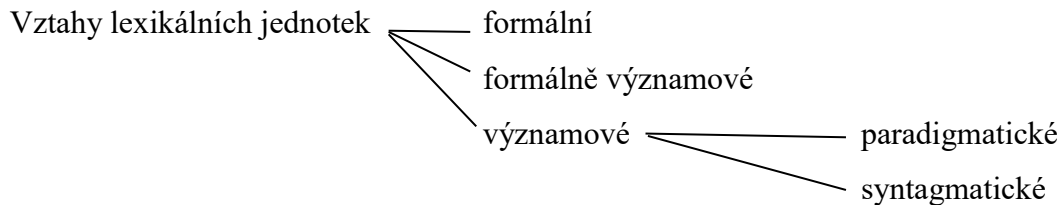
Slovotvorná třída

Homonymie

Homofonie

Homografie

Souhrn dílčích témat

- Vztahy formální: např.
- řazení dle abecedy
  - shodná hlásková skupina
  - rým na konci slova
  - homonymie, homofonie, homografie, paronymie

Vztahy formálně - významové (slovotvorné):

vztahy mezi slovy s týmiž typy základových slov a slovotvornými formanty – s týmiž slovotvorným významem.

Na jejich základě vznikají slovotvorné svazky (sl. fundující + sl. fundované), slovotvorné řady, čeledi aj.

Vztahy významové: vztahy paradigmatické:

synonymie

hyperonymie, hyponymie, kohyponymie

celek, část

skupina, jednotlivina

opozitnost (antonymie)

vztahy syntagmatické: kolokabilita

Polysémní lexémy vstupují každou svou lexíí (díličím významem) do paradigmatických i syntagmatických vztahů zvlášť:

ztupit zuby pily = ostří, op. nabrousit zuby;
udělat zuby na ofině = ,ostříhat nerovně“, op. ostříhat rovně
udělat zuby do týdne = ,vyrobit protézu‘
vyčistit zuby převodového kola X vyčistit si na noc zuby

Totéž platí pro částečná homonyma (s proměnlivým paradigmatickým):

holí se břitvou
hrozil mu holí
holí špačci

Poznámka

Podstatou tématu je pochopit funkci slova a jeho možná zapojení do systému jazyka se zřetelem k funkci v textu. Slovníky mohou být jen nápomocné.

Literatura

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995 (lexikologie, stylistika)

F. Čermák: Lexikon a sémantika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010

J. Filipec, F. Čermák: Česká lexikologie, Academia, Praha 1985

Výkladové slovníky češtiny

J. Zima: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

Vztahy významové – paradigmatické: synonymie

Pojmy k zapamatování

Paradigmatické vztahy

Syntagmatické vztahy

Synonymie

Hyperonymie

Hyponymie

Kohyponymie

Opozitnost

Souhrn dílčích témat

I. Významové vztahy ve slovní zásobě

A. Paradigmatické významové vztahy: vztahy vzájemné funkční zaměnitelnosti ve stejné pozici ve větě (podmínkou je tedy stejný slovní druh); (*vysadil jabloň : hrušeň : strom*)

B. Syntagmatické významové vztahy: spojitelnost ve větě. (*Auto má čtyři kola a benzinový motor.*)

Synonymie: stejnoznačnost, souznačnost

Synonymie by měla spočívat ve vztahu slov s ekvivalentním (stejným nebo podobným) významem, avšak odlišnou formou. Vztah významové ekvivalence údajně existuje už na úrovni morfému, dále i syntaxe, textu.

Z hlediska asymetrií jazykového systému by šlo o protiklad polysémie a homonymie (stejná forma, rozdílný význam).

Z teoretického hlediska nemůže v přirozeném jazyce jako autoregulačním systému takový jev existovat. Kdyby bylo možné, aby též význam vyjadřovaly dvě formy, systémově by bylo možné, aby jej vyjadřovalo i pět, deset, tisíc forem. Stejně jako u polysémie a homonymie řeší asymetrii formy a funkce komunikační situace (monosémizace kontextem), a tedy parole = řeč, případnou synonymii řeší langue = jazyk rozvržením různých forem s blízkým významem do různých útvarů nebo vrstev jazyka (tautonymie, slova si tak přestávají konkurovat ve stejném subsystému), nebo jejich významovou diferenciací (zpravidla jsou pak tzv. synonyma vnímána jako dvojice slova nadřazeného a podřazeného, jako slova souřadná, nebo dokonce opozita).

Úplná synonymie by musela spočívat v naprosté shodě nociónální i pragmatické hodnoty, a tedy být stoprocentně zaměnitelná. Takový princip by odporoval zákonu jazykové ekonomie: redundance je rys řeči, nikoli jazyka. Ani případy *hezký - pěkný, kaluž – louže, zde - tady, lingvistika - jazykověda* nejsou synonymy úplnými – liší se pragmatickou složkou nebo slučitelností.

Částečná synonymie: slova se překrývají základní významovými rysy, liší se rysy okrajovými (míra obecnosti, intenzita, styl, emocionalita), jde spíše o významovou podobnost. Obvykle lze taková pojmenování hodnotit přesněji jako kohyponyma, hyperonymum a hyponymum, opozita, tautonyma apod.

Synonyma ideografická: mají se lišit v nociónální sféře významu: *hrdý – pyšný, smělý – nebojácný,*

Synonyma specifikační: *ohrada – plot, zemřít – zahynout, rudý – červený.*

Synonyma intenzifikační: *volat – křičet; strach – hrůza.*

Synonyma pragmatická:

- emocionální: *spát – hajat – chrápat; kouřit – hulit*

- stylistická: *ale – leč; zlomenina - fraktura*

Do této skupiny se dostávají i slova časově, územně, sociálně, profesně příznaková - slova z jiných vrstev téhož jazyka, tedy tautonyma.

Synonyma mají vytvářet různě bohaté synonymické řady, jejich jádrem je lexikální dominanta.

Za synonyma se nepovažují:

varianty hláskové (*plst – plst', mléko – mlíko*)

varianty morfologické (*kedlubna – kedluben, sledě – sledi*)

varianty slovtvorné (*Hradečan – Hradečák, křemenáč – křemenák*).

tautonyma (*chlapec – ogar – kluk?*)

(cizojazyčné) ekvivalenty (*matka – mother*)

Kontrolní otázka

Proč jazykový systém v podstatě vylučuje, aby dvě formy měly v témže subsystému týž význam?

Vztahy významové – paradigmatické: nadřazenost a podřazenost

Pojmy k zapamatování

Hyperonymie

Hyponymie

Kohyponymie

Opozitnost

Extenze významu

Intenze významu

**Hyperonymie (významová nadřazenost) - hyponymie (významová podřazenost);
kohyponymie = významová souřadnost**

Rozdíl v míře obecnosti významu, v míře obecnosti a konkrétnosti. Vztah rodu a druhu, vztah obecného a specifického. Ptáme se, zda podřazené je druhem/typem nadřazeného.

Významová extenze = rozsah významu: širší třídy jevů, kterou lze slovem pojmenovat

Významová intenze = obsah významu: míra významové nasycenosti slova, významová hloubka

Vztah vzájemné zahrnutosti: Slovo významově nadřazené ve svém rozsahu zahrnuje rozsah slova podřazeného. Slovo významově podřazené ve svém obsahu zahrnuje obsah slova nadřazené. Nikoli naopak.

Přesněji:

Rozsah slova významově nadřazeného v sobě zahrnuje rozsahy všech slov jemu podřazených. Tedy extenze slova nadřazeného je součtem extenzí slov jemu podřazených.

Slovo významově podřazené ve svém obsahu zahrnuje obsahy všech slov jemu v přímé linii nadřazených.

Vztah nepřímé úměry: Čím větší obsah, tím menší rozsah.

Prakticky: Slovo *strom* ve svém významovém rozsahu zahrnuje i významový rozsah slov *javor*, *lípa*, *buk*. Slovo *javor* ve svém významovém obsahu naopak zahrnuje i významový obsah slova *strom*.

Slova plnovýznamová vytvářejí bohatší hierarchické struktury, slova významově oslabená a neplnovýznamová tvoří struktury chudé (zájmena), nebo žádné (částice).

Centrum slovní zásoby je situováno do středního pásma vertikální osy nadřazenost – podřazenost.

Slova významově souřadná (kohyponyma) zakládají různě rozsáhlé kohyponymní řady. Pokud je řada pouze dvojčlenná, jsou slova zároveň ve vztahu komplementárních opozit. Kohyponymní řady mají tendenci se významově organizovat. Pokud vytvoří řadu o třech členech a delší, mohou slova na jejích krajích vstupovat do vztahu graduální opozitnosti.

Neexistuje možnost, aby jedno hyperonymum mělo pouze jedno hyponymum.

rostlina															
dřevina								bylina							
jehličnan				listnáč				květina				plevel			
strom		keř		strom		keř		léčivka		neléčivka		léčivka		neléčivka	
borovice	jedle	tis	jalovec	javor	lípa	dřín	střemcha	sléz	oměj	bledule	šmel	kopriva	pýr	ptačíinec	merlík

Kontrolní otázka

Proč není možné, aby v jazykovém systému mělo hyperonymum pouze jedno hyponymum?

Vztahy významové – paradigmatické: celek a část

Vztah celku a části

Vstupují do něj pouze substantiva, z nich pouze konkrétní; jde o vztah fyzického celku složeného z fyzických částí, které jsou s celkem relativně pevně spjaty (je třeba mechanického oddělení). Oddělením části je celek poškozen. (Př.: *dveře – klika; auto – motor; dům – střecha, ruka – palec.*)

Vztah celku a části zakládá podobné hierarchické struktury jako nadřazenost a podřazenost, jeho podstata je však odlišná. Nejde o rozdíl šíře třídy jevů, kterou slova označují, ale o velikost fyzického objektu označitelného jako celek, členitelného na fyzické části (a části těchto částí), které slova označují. (Názvy látek do tohoto vztahu nevstupují.)

Př: *Dům svítil do tmy.
Okna svítila do tmy.*

tělo																	
ruka								noha									
předloktí				paže				lýtko/bérec				stehno					
zápěstí		loket		loket		rameno		kotník		koleno		koleno		kyčel			
kost	člunkovitá	kost	poloměščitá	kost pažní	kost loketní	kost pažní	kost vřetení	kost pažní	lopatka	kost holenní	kost lýtková	stehenní kost	holenní kost	stehenní kost	česka	kost stehenní	pánev

Vztahy významové – paradigmatické: jednotlivost – skupinovitost

Vztah skupiny a jednotliviny

Tento vztah zakládá obvykle jen dvoustupňovou hierarchickou strukturu.

Komunikačně je zaměnitelné také označení skupiny (pravidelně tzv. jménem hromadným) a plurálem slova označujícího jednotlivinu: *kráva – stádo, pták – hejno, včela – včelstvo, list – listí, keř – křoví*.

Nejde o fyzický celek ve smyslu fyzické integrity; jde o soubory, souhrny, množiny jevů, které jako „celky“ reflektuje naše myšlení.

Nezáleží na tom, zda jsou jednotliviny ve skupině homogenní, nebo heterogenní (*voják – armáda, dědeček – rodina*).

Př.: *Stádo se k nám rozběhlo.*

Krávy se k nám rozběhly. / Krávy, býci a telata se k nám rozběhli.

Vztahy významové – paradigmatické: opozitnost

Opozitnost:

Pokud se soustředíme především na slovníkové významy slov, bude se opozitnost jevit jako poměrně řídký jev. V kontextech (a významy jsou vždy v zásadě věcí kontextů) se pro její

uplatnění utvářejí podmínky hojně; je jedním ze základních kompozičních principů.

O opozitnosti můžeme uvažovat v případech, které připouštějí srovnání, a výsledek tohoto srovnání vyznívá jako kontrast.

Opozitnost je blízká synonymii a kohyponymii tím, že je podmíněna významovou blízkostí. V ideálním případě opozita sdílejí významový základ a liší se jediným kontrastivním sémem (významovým rysem), nebo jejich minimálním množstvím.

Vztah opozitnosti nezakládá celé řady lexikálních jednotek, opozity jsou jen krajní prvky protikladné v řadě kohyponym. Aby slova mohla být vnímána jako opozita, musí být vždy primárně vnímána jako kohyponyma.

Opozita tvoří pouze slova, která své významové struktuře nemají významový rys, jenž by mohl mít svůj protiklad.

Komplementární opozita (kontradiktorická):

Svou významovou extenzí plně pokrývají extenzi společného slova nadřazenému, jemuž jsou hyponymy.

Vzájemně se doplňují do logického celku vyjádřeného nadřazeným slovem.

Mezi komplementárními opozity nezůstává prostor pro extenzi třetího lexému (příp. lexémů dalších), neexistuje tedy mezistupeň, střední hodnota. (Ne)existenci středního a dalšího členu řady je nutno dovodit z kontextu (srov. *levá – pravá ruka : levé – střední – pravé dveře; velké – malé pivo : velké – střední – malé plemeno psa*).

Jde o opozici typu jin-jang, jen s tím rozdílem, že extenze (a význam) slova nadřazeného nemusí být mezi komplementární opozita rozdělen symetricky na dvě poloviny (*bílý : nebílý*

ve významu ‚jakýkoli jiný než bílý‘; zde je bez kontextu sporné i nadřazené slovo – *barevný?* *černobílý?*).

Z hlediska formálního může jít o opozita lexikální (*den – noc, láska – nenávisť*), slovtvorná (*nabrat – vybrat, maloměsto – velkoměsto, maxisukně – minisukně, cenný – bezcenný*) a jejich podtyp – opozita záporová (*letět – neletět*). Záporka *ne-* v některých případech nevede k vytvoření opozita, nanejvýš k opozitnosti oslabené (srov.: *lehký – nelehký úděl, velký – nevelký člověk*).

Podtypem komplementárních opozit jsou **opozita konverzivní**. Ke všem znakům přibývá jeden specifický: obě (potenciálně) referují v též okamžik k jednomu a témuž jevu, který může být nahlížen ze dvou kontrastních perspektiv (a kontrastně denotován, interpretován):

přicházet do domu = odcházet ze zahrady

napouštět vanu teplou vodou = vypouštět teplou vodu z bojleru

učitel v dalším vzdělávání = student

nemocný lékař = pacient

otec svého syna = syn svého otce

Karel se žení se Evou = Eva se vdává za Karla

prodavač prodává chléb = kupující kupuje chléb

Pokud se k téže situaci vyjadřují dva mluvčí, mohou volit úhel pohledu podle své role v komunikační situaci. Jediný mluvčí volí podle svého komunikačního záměru – jednu z perspektiv podle něj preferuje podle důležitosti.

Graduální opozitnost (kontrární, polární); antonymie v užším slova smyslu:

Opozitnost hodnotíme jako graduální, jestliže kohyponymí řadu tvoří alespoň tři lexémy, jejichž význam je v jednom významovém rysu gradován. Opozitní pár tvoří krajní lexémy této kohyponymní řady; mezistupně do tohoto vztahu nevstupují, mohou však v konkrétních kontextech tvořit vlastní opozitní páry:

ledová – studená – chladná – vlažná – teplá – horká – vřelá voda
vlažná – teplá – horká polévka

Také v případě graduálních opozit je třeba komunikační reálnost, resp. kontextové uplatnění střední hodnoty ověřovat:

teplé : *vychlazené pivo*, zde *teplé* = ‚nemající optimální teplotu‘

špinavé – čisté ruce, zde *špinavé* = ‚neumyté‘, *čisté* = ‚umyté‘

srov.: *špinavé – roznošené – čisté prádlo*, zde *špinavé* = ‚určené k vyprání‘

V mnoha případech dokážeme střední hodnotu myslet, ale nemá lexikální pojmenování.

Vyjadřujeme ji slovtvorně, spojkově nebo lexikálně. Srov.:

prázdný – plný – poloprázdný

rychle – pomalu – ani rychle, ani pomalu

veselý – smutný – normální

Kontrolní otázka

Jak lze v různých diskurzech v konkrétních komunikačních situacích hodnotit např. dvojice *slepý – vidoucí, konečný – nekonečný*?

Vztahy významové – syntagmatické:

Ústředním termínem pro popis syntagmatických vztahů je **kolokabilita**, spojitelnost v lineárním řečovém řetězci. Ta má své podmínky systémové, tj. sémantické (vzájemné odkazování významových rysů kolokabilních lexémů) a gramatické, tj. morfologické a syntaktické (shoda v gramatických kategoriích, naplnění valenčního potenciálu slovesa ve tvaru Vf), ale i pragmatické, zejm. stylové; pak hovoříme v širším smyslu o **kompatibilitě**.

Př.: Kolokabilita: *Ryba plave v čisté vodě* (ryba obvykle plave, plavat lze ve vodě, voda může být čistá)

Inkolokabilita/inkompatibilita: **V pískem lítat čistě rybu.*

Žádné slovo není neomezeně kolokabilní.

Monokolokabilita je vyhraněným případem frazémů: být hin, jít k duhu, jít na kutě, dávat bacha.

Přípustným vybočením z pravidel kolokability jsou metafory a kontextově srozumitelné elipsy (*záplatovaný člověk* – člověk v záplatovaném oblečení, *šílené hovězí* – maso z dobytka trpícího tzv. nemocí šílených krav).

Příznaková spojení stylově nekolokabilní, inkompatibilní (*chcíplý oř, obdržet vyhazov*) jsou častým zdrojem jazykového humoru.

Literatura

PEREGRIN, Jaroslav. *Význam a struktura*. Praha: Oikoymenh, 1999. ISBN 80-86005-93-3.

ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Lidové noviny, 2010. ISBN 978-80-7422-020-3.

FILIPEC, Josef, ČERMÁK, František. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2002. ISBN 80-7106-484-X.

DOLNÍK, Juraj. *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1990. ISBN 80-223-0011-X.

PEREGRIN, Jaroslav. *Words and worlds*. Praha: Univerzita Karlova, 1992. ISBN 80-901489-2-1.

Vztahy formální

Pojmy k zapamatování

Homonymie

Homofonie

Homografie

Paronymie

Souhrn dílčích témat

Homonymie

Vztah dvou a více lexikálních jednotek (lexémů nebo jejich tvarů), jejichž forma je zcela náhodně shodná, významově spolu zcela vůbec nesouvisejí. Jev v přirozených jazycích relativně častý, protože neexistuje nekonečné množství jazykových forem.

Výluky z definice:

Za homonyma se podle stávající literatury považují i slova z příbuzných jazyků (*chudý* – *chudý* v češtině a ve slovenštině), mezi nimiž je významová souvislost zřejmá, ale i výsledky slovnědruhové konverze (*večer* subst. – *večer* adv.) a výsledky paralelního tvoření slov (*zahýbat* = odbočovat – *zahýbat* = pohnout).

Zdroje a typy lexikální homonymie:

- náhodná shoda některých částí paradigmatu domácích slov: *holí* – instr. sg. subst., (*udeřit holí*), *holí* nom. pl. adj. (*holí vrabci*), *holí* – 3. os. sg. ind. prez.
- vícere užití slovotvorných prostředků, výsledky slovotvorných procesů (*nosič* – zařízení na kole, ale i člověk, šerpa; *zapřít* – zajistit podporou ale i zatajit; *domluvit* – přestat mluvit, napomenout někoho)
- zdánlivě náhodná shoda forem vzniklá rozpadem polysémie, tj. ztrátou vědomí významové souvislosti (*pero* – část pokrývky ptačího těla, ale i nástroj na psaní; *jeřáb* – strom, pták, prostředek; *koruna* – královský znak, hlavní stromu, platidlo, vrchol)
- formální shoda přejatého slova se slovem domácím (*role* - pole, tenký navinutý materiál, ale i herecká úloha – fr.)

- formální shoda slov přejatých z různých jazyků: *servis* - jídelní nebo nápojový soubor (fr.), podání (angl.), opravna (angl.); *puk* – hrana na kalhotech (n.), hokejový kotouč (angl.)

Homonymie úplná a částečná

Úplná homonyma se shodují ve všech tvarech paradigmatu (*raketa* – kosmické/armádní zařízení, ale i sportovní náčiní).

Částečná homonyma se v některých tvarech paradigmatu liší (*los* – jelenovitý savec, ale i výherní tiket); srov. i výše nejčastější případ – zcela náhodná shoda ojedinělých tvarů zcela různých paradigmat (*holí*; *hlodáš* – keř, subst., ale i tvar slovesa *hlodat*).

Homonymie pravá a nepravá

Homonymie pravá – shoda zvukové i grafické podoby slova (*tác* – podnos, ale i tisíc korun).

Homonymie nepravá – shoda pouze jedné z forem, zvukové nebo grafické podoby slova:

Homofonie – shoda zvukové podoby při odlišnosti formy grafické: *plod* – *plot*; *bít* – *být*; *výška* – *vížka*; *Aby váš motor dobře Shell*.

Homografie – shoda grafické podoby při odlišnosti zvukové realizace: *panický* – *panický*

Mezislovní homonymie – spojením dvou či více slov nebo přeskupením mezer vzniká slovo / vznikají slova jiná; často má spíše povahu homofonie: *Optimismus do žil*. – *Co my s ní? (s dcerou)*; *Co by ti snědl, když nepřijde. (nápadník – mi sní)*. – *Jak se sem tak rychle dostala? (ta krychle)*. – *Uslyšíte v ranní šou na Evropě 2 (vrání)*.

Vnitroslovní homonymie – uvnitř slova je náhodně přítomen řetězec znaků, který by mohl nést význam, nebo alespoň (mylně) naznačovat původ slova: *pokosit*; *Může se tulení mládě tulit k mámě?* – *Čekanka čeká, zvonek zvoní, smrk, že to neumí jak oni, jen smutně vykukuje z mlází. Smrkal by, ale nos mu schází. (Milena Lukešová)*. Srov. i parodické slovníky cizích slov (*klasifikace* – sklizeň klasů jejich stříháním, *pacifikace* – amputace ruky).

Mezijazyková homonymie: shoda (nebo jen podobnost – srov. dále paronymie) forem slov z různých jazyků; u slovanských jazyků (ale také u slov ide. základu) je často nenáhodná, genetická souvislost je více či méně zřejmá, srov. výše *chudý* (čj, slov.), *pitomec* (čj, rj), *rozpustný* (čj, pol.); *mír* (čj, rj); vedle toho např. *dort* (čj, nj), *her/Herr* (aj, nj) apod.

Paronymie – náhodná formální podobnost slov; míra shody není nijak stanovena, záleží na subjektivním vnímání mluvčích. Často se kombinuje s homofonií: *Zkuste to na vlastní OKI*. – *Nech se West*.

Další projevy formálních vztahů ve slovní zásobě:

Abecední řazení slovníků, encyklopedií apod.

Rým a rytmus v poezii.

Vztah homonymie a polysémie:

Homonymie: vztah dvou lexikálních jednotek se zcela náhodně shodnou formou; ve slovníku dvě samostatná hesla.

Polysémie (mnohoznačnost): sémantická vlastnost lexikální jednotky. Jednotlivé významy (jednotlivá významová užití, lexie) takové jednotky (polysémního lexému, též hyperlexému) jsou od sebe odvozeny – a tato provázanost významů zůstává více či méně zřejmá.

Hranice mezi polysémií a homonymií není vždy zřejmá vzhledem k rozpadu významové souvislosti jednotlivých lexíí (homonymie vzniklá rozpadem polysémie).

Vliv lidové etymologie (nesprávného pochopení původu slova): dodatečné sblížení forem slov významově nesouvisejících, sekundární homonymie (lenoch – líný člověk, opěradlo).

Poznámka

Uvedený typ vztahů se sice označuje jako formální, ale v lidském společenství žádná forma nezůstává neinterpretována; i homonyma tedy svou formou více či méně poukazují k oběma / všem svým paralelním významům.

Kontrolní otázka

Patří polysémie mezi významové vztahy?

Literatura

ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Lidové noviny, 2010. ISBN 978-80-7422-020-3.

FILIPEC, Josef, ČERMÁK, František. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Lidové noviny, 2002. ISBN 80-7106-484-X.

M. KOPŘIVOVÁ: Lexikologie. In: V. Cvrček a kol.: *Mluvnice současné češtiny*. Karolinum 2010.

Vztahy formálně-významové

Jde o vztahy slovotvorné – tj. vztahy plynoucí ze **slovotvorné motivace a fundace** (motivovanosti a fundovanosti). Utvořená slova si nepamätujeme jako hotové celky, ale kdykoli podle potřeby je znovu tvoříme. Na základě opačného procesu, dekompozice, jim i rozumíme – díky slovotvorné stavbě a slovotvorným třídám a typům.

2/3 slovní zásoby češtiny tvoří slova vnitrojazykově (slovotvorně) motivovaná.

Tvoření slov: **odvozováním** (derivací)

skládáním (kompozicí)

zkracováním / tvorbou slov zkratkových (abreviací)

Motivace: sémantická vazba slova utvořeného ke slovu základovému.

Fundace: formální založenost slova utvořeného na slově základovém.

Dvojčlenná analýza: od slova utvořeného ke slovu základovému (tak dlouho, až dojdeme ke slovu neutvořenému, značkovému.

Slovotvorný základ: vše, do má společné slovo základové se slovem utvořeným

Slovotvorný formant: vše, čím se liší slovo utvořeného od slova základového (předpony, přípony, spojovací morfém, hláskové alternace).

Slovotvorné řady: Na jejich počátku je slovo nemotivované, neutvořené, značkové. Z něj se postupně tvoří různě rozsáhlá řada pojmenování motivovaných / fundovaných:

hradit → zahradit → zahrada → zahradník → zahradnictví

Slovotvorné svazky: množiny slov odvozených od téhož slova základového:

psát, napsat, přepsat, vypsát, upsat, zapsat nadepsat, podepsat, opsat...

Slovotvorné hnízdo, slovní čeled': Skupina slov příbuzných, tj. slov se společným kořenem.

Souhrn slovotvorných řad a svazků.

Slovotvorná třída: dána obecnou sémantikou a způsobem tvoření (slovním druhem slova základového a utvořeného (např. názvy osob – substantiva ze substantiv; názvy dějů – substantiva ze sloves).

Slovotvorný typ: ve srovnání se slovotvornou třídou je navíc určen užitým prostředkem (formantem): desubstantivní názvy osob na *-ář*: *brankář, kůžkař, koulař, oštěpář*; deverbální názvy prostředků na *-dlo*: *umyvadlo, lepidlo, škrtilo, mazadlo, ruchadlo*...

Kontrolní otázka

Jak byla utvořena slova *letenka, účtenka, občanka, složenka, potvrzenka, opravenka, doručenka, neschopenka*...? Co mají společného a čím se naopak liší?

Literatura

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, str. 109 - 225 (slovotvorba).

KROBOTOVÁ, Milena a Helena JODASOVÁ. *Lexikologie a tvoření slov: cvičení z českého jazyka*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002, 47 s. ISBN 80-244-0388-9.

DEJMEK, Bohumír. *Tvoření a stavba slov pro studenty bohemisty a učitele českého jazyka s cvičeními*. 3. upr. a rozš. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002, 95 s. ISBN 80-7182-135-7.

ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Lidové noviny, 2010. ISBN 978-80-7422-020-3.

FILIPEC, Josef, ČERMÁK, František. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Lidové noviny, 2002. ISBN 80-7106-484-X.

V. Cvrček a kol.: *Mluvnice současné češtiny*. Karolinum 2010.

Dynamika slovní zásoby

Faktory ovlivňující lexikální rovinu jazyka:

- **jazykový:** každá lexikální jednotka je ovlivňována postavením v proměňujícím se jazykovém systému (na lexikum mají vliv i změny v jiných rovinách než v lexikální)
- **kognitivní/psychický:** změny v lidském myšlení (pojmových strukturách) vedou ke změnám ve slovní zásobě – a naopak
- **materiální:** je otázka, zda vůbec působení takového faktoru připustit, jestliže k vnějšímu světu a jeho jazykové reflexi nemáme jiný přístup než prostřednictvím kognitivních/emočních procesů; obvykle se tímto faktorem myslí změny ve společnosti a v přírodě, které mohou (ale nemusí) způsobit vznik nebo zánik pojmenování, častěji ale významové posuny.

Povaha změn v lexikální rovině ve srovnání s rovinami dalšími

Oproti morfologickému systému, kde převládá tendence unifikační, zde (stejně jako v syntaxi) převládá tendence diferenciační:

- do spisovného jazyka pronikají jednotky i schémata běžně mluveného jazyka a naopak
- intelektualizace ve snaze o přesnost, bohatost vyjádření

Protichůdnost tendencí

univerbizace	X	multiverbizace	(obchod'ák X vykonat inventuru)
internacionalizace	X	nacionalizace	(motherboard X máti)
terminologizace	X	determinologizace	(antibiotikum X laické pojetí)

Celkový vývoj

tvoření pojmenování nových (slovotvornými procesy)
ústup a zánik pojmenování starých
významové změny
přejímání z jiných jazyků
přejímání z jiných útvarů národního jazyka

Kvantitativní růst slovní zásoby při společenských změnách cca o 10%

Terminologizace (asi 1/4 nových slov má hodnotu termínů) + determinologizace uplatněním v běžné komunikaci.

Multiverbizovaná pojmenování

- V+S   vznést námitky
         je nositelem
         dát souhlas
         vést jednání
         provádět výzkum
- A+S   čtenářská veřejnost
         vysokoškolská mládež
- S+S   problémy demokratizace
         otázka růstu
         záležitosti rozvoje

Genitiv místo adjektiva (v názvu míst, institucí)

ulice Bratří Čapků
Divadlo hudby
Dům kultury

Adjektivum místo genitivu: ustálená pojmenování, jednotky těsnější než genitivní vazba, styl odborný, publicistický

bytová výstavba
cenová liberalizace
mzdový strop

Změny v tvoření slov

Jména přechýlená

starostka, chiruržka, vojákyně, vojínka, kapitánka,
kosmonautka, ministryně
odlišný význam: ředitelová, doktorová

Jména obourodá

účetní, nákupčí

Jména konatelská

spojář, silničář, rostlinář, slangově: dálkař = skokan do dálky

Složeniny

rychlovýtah	samoobsluha	velkovýkrma
rychloopravna	samolešticí	velkoprodejna
rychločistírna	samonaváděcí	velkoobchod

Abstraktní substantiva na –ost (styl publicistický a odborný)

porodnost
nemocnost
nehodovost

Přejímání z jiných jazyků (nejen AJ, hojně i IT a další)

brainstorming

pizza

džihád

Dějová jména bez přípony

dopad   osvit

nárůst   skluz

střet   úhyn

pokles   úlet

ohřev   skok

Složeniny typu kamenolom

dřevoprůmysl

kovodružstvo

SSJČ je hodnotí jako nevídaná, slangová, protože nejasná, u vžitých bez dalšího příznaku. Významově nejasné: kovodružstvo - jde o kovové družstvo, kovo zpracující, kov vyrábějící, s kovem obchodující?

Složeniny typu autodoprava

autonehoda

fotokomora

elektrospotřebič

radiopřijímač

Hybridní složeniny dříve považovány za neústrojné, ale prosazují se, úsporné, kompaktní. U vžitých už se neuvádí hodnocení.

Složeniny typu technickoorganizační

kulturně historický X kulturněhistorický

Nezřetelné: od kluturní historie, historie kultury, historie a kultury?

Zkratky a zkratková slova

pokud nejsou všeobecně rozšířená, jsou nesrozumitelná

Slova s cizími předponami

mikrotužka

ultrazvuk

minipovídka

mikrojesle

ultralehký

miniinterrupce

maxipes

Slova s cizími příponami

plynofikace
polopatismus (slanogová, módní, expres.)
úsekizace
hienismus

Složeniny formálně zařazující

U-profil
C-vitamín

Zánik starých pojmenování (některá se změnou režimu znovu ožívají)

měšťanka - ‚škola, žena měšťana‘
zprostředkovatelna práce
vykořisťování (zprofanované)
plán (zprofanované, nově projekt)

Změny slovního významu

nejhojnější prostředek obohacování slovní zásoby
stranický
pionýr

Přejímání z jiných útvarů národního jazyka:

Z běžně mluv. jazyka:

škodovka
luxovat
baterka (SSČ spis, SSJČ nespis)
devítiletka - "neoficiální"
vytahovat se - expresivní
univerbizovaná. slova s příponou -ák, -ka nejsou spisovná, spisovnost
spíše u slov na -ař, -ář, -ník.

Z nářečí

už nikoliv

Ze slangu

do hovorové češtiny (střídačka)
popř. bezpříznaková (faxovat, esemeskovat)

Sémantické přejímání/kalkování

vynervovaný X enervovaný

atraktivní X šaramantní

šokovaný X konsternovaný

chybně?: vyexpedovat, odizolovat, A. Stich: vintegrovat, území

kontinuálně souvislé (kontinuální = souvislý, nepřetržitý); česky též:

dovydodat, vyinstalovat

kalky: velmi omezeně, dříve z RJ, NJ, dnes AJ

Nacionalizace

sportovní terminologie

kopaná, košíková, odbíjená, prkno

počítačová technika

slangově: máti (motherboard), budiž (OK),

Proměny slovní zásoby:

Vznik nových pojmenování

slovotvornými procesy

tzv. sémantickým tvořením, významovými posuny

tvorbou víceslovných pojmenování

přejímáním z cizích jazyků (převzetí formy nebo jen sém. motivace = kalkování)

fluktuace slov mezi útvary a vrstvami jazyka (dnes hl. neutralizace publicismů)

Ústup pojmenování

vytlačení jinými prostředky (tak vznikají archaismy)

zánikem pojmenovávaných skutečností (tak vznikají historismy)

Pohyb mezi centrem a periferií lexikálního systému

Významové změny ve slovní zásobě

Přicházejí v úvahu všechny možnosti: významy slov se mění, stávajícím formám přibývají významy další, popř. ubývají.

Základním mechanismem tzv. sémantického tvoření lexikálních jednotek (rozšiřování počtu významů už existujících slov) je metafora (pro češtinu obvyklejší) a metonymie (příznačnější např. pro angličtinu).

Metafora: pojmenování prostřednictvím výrazu, který primárně označuje skutečnost něčím podobnou (obvykle se říká, že jde o vnější podobnost, nejspíše smyslově vnímatelnou). Sdílený rys znak nemusí být nejdůležitější, spíše bývá nápadný.

Aktuální metafora: v uměleckém a publicistickém stylu, cílem je zaujmout, šokovat, nabídnout nové vidění světa; je výrazem autorovy subjektivity

Uzuální metafora: lexikalizovaná, tj. význam se v systému jazyka ustálil.

Metafora - podobnost vnější

tvarová (zub, hřeben)
barvy (vínová, smetanová)
umístění (koruna, hlava)
rozsahu (kapka, mrak)
funkce (ruka, noha)

Metonymie - souvislost vnitřní

strukturní (vláda = orgán, sídlo, sklenice = pití)
kontextová (číst Jirásku)
etymologická (goliáš, plzeň, pergamen)

Synekdoha

část za celek
kolo, hruška
celek za část
čaj, bavlna

Další významové změny

Rozšíření významu

limonáda, pán, chlap, koruny, telefon,

Zúžení významu

švec, žena = manželka

Přenášení významu

jazyk - část těla = invariantní význam; jazyk v botě, jazyky sněhu -
metaforický posun; český jazyk - metonymický posun

Čím více se vzdaluje variantní význam od invariantního, tím se z mnohoznačných (polysémních) slov jednoznačněji stávají homonyma (pouze formálně shodné slovní formy); ztráta povědomí o významové souvislosti. Srov. Homonymie vzniklá rozpadem polysemie.

Změna lexikálního významu prostřednictvím změny významu gramatického - nejčistší typ konverze (změna sl. druhu bez změny formy).

Substantivizace adjektiv
průvodčí, účetní

Adverbializace jmen
ráno, večer

Přechod jmen v citoslovce
hrůza!
hrome!

Změna formy slova bez změny významové
šedý, šedivý - jen v některých významech
kreditní, kreditový (systém)

Změny významu související se změnami skutečností

sirky: motivace již neplatná, slovo dostává nový význam, odpovídající slovu zápalky, kt. se však tolik neujalo (remotivace nastala, ale nebyla úspěšná)
Původní význam: prostředek rozdělení ohně, vyrobený ze síry. Dnes: vyrobený ze směsi fosforu.

plot: deverbativum od plésti. Význam slova se rozšiřuje, ačkoliv řada dnešních plotů není pletena. Existence pletiva oživuje původní motivaci slova.

Změny významu související se změnami jazykovými

- 1) vzájemné vztahy slov v systému slovní zásoby
- 2) funkce slov ve větě
- 3) vliv větného/textového kontextu

ad 1)

vzájemné vztahy slov v systému slovní zásoby

slučování významů antonym

ve dne v noci = stále, staří mladí = všichni

diferenciace významů = desynonymizace

kruh - v obecné řeči = kružnice, v odbor. stylu = plocha,
na rozdíl od kružnice

přestupek X přečin X zločin

kostička: kůstka x kostka

kontaminace významů, popř. forem

sporý (pův. silný) - vliv něm. spärlich, sporadisch = řídký

movitý (od míti, = mohovitý) - vliv lat. movere, mobilis -
pohyb - pohyblivý majetek
hřbitov – vliv lidové etymologie (pův. břitov, břitov, sthn.
fríthof z fríten, hájit, skrývat; vztaženo k hrob, hřbít, v NJ
k Friede – mír, pokoj)

ad 2)
funkce slova ve větě

absolutní užití předmětového slovesa bez předmětu
Ondřej už čte (má schopnost/ příčinu číst, co právě čte).
Pes pokousal člověka X Pes kouše (děj X vlastnost)
Viděl ho X Začal vidět (činnost X schopnost)
různé druhy rekcce
hrát si s něčím
hrát něco (v něco) - karty, hokej
hrát někoho
hrát na něco - na klavír, na schovávanou
hrát si na něco - frajeřit, n. na učitele
hrát - mít zvuk
hrát – odpovídat něčemu, harmonovat

ad 3)
vliv větného/textového kontextu

amen – staň se, tak jest (schvalovací formule), dnes konec
banda – pův. vojenská skupina, neutrální, dnes záporně
hodnoticí
notorický: známý, dnes chorobný, závislý

Změny významu související se změnami v rovině lidské mysli

Změny znalosti: podstata jevu zůstává, význam se mění (atom, svět, život, text, rakovina)

Rozšiřování a zužování významu:

trvalé zúžení: pivo (pův. vše k pití)
jízva (pův. díra obecně - jezevec)
nábytek (pův. nabytý matejek)
zloděj (pův. kdo dělá zlo)
zboží

rozšiřování - generalizace: pojem nadřazený se vyjadřuje slovem s
významem podřazeným
plomba: olověná výplň/uzávěr, dnes z čehokoli
truhlář: dnes výrobce čehokoliv ze dřeva

= vznik zdánlivých nonsensů: zlatá plomba, starý mládenec.

Změny významu přenesením pojmenování dané věcnými souvislostmi:

konkretizace abstrakt
abstraktizace konkrét
metonymie
synekdocha

Změny významu přenesením významu pojmenování dané podobností:

metafora
lidová, mylná etymologie

Vznik frazémů/idiomat

Změny v hodnocení:

zhoršování významu - pejorace:

osud: shoda okolností X dnes spíše záporný význ.
incident: neočekávaná příhoda x konflikt
rutina: dovednost získaná cvikem X otupující práce
holomek: svob. mladík - exekutor - katův pomocník
- darebák
děvka: dublet k dívka, pak služebná, dnes prostitutka,
promiskuitní žena
pán - vyšší šlechtic, nyní formální ozn. (muž)

zlepšování významu - meliorace: méně častý případ.

vůně - dř. čich. vjem obecně, dnes jen libý
šelma - nejhorší kvalita člověka, dnes lišák

oslabování a zesilování významu:

eufemismus - a) podnět v mluvčím (WC, toaleta)
b) v posluchači (odešel)
c) v jiném faktoru - náboženské ohledy, tabu. (žid. Jahve
- Adonai = pán, totéž později i křesťanství)

litotes - slovně se řekne méně, než se chce

starý = nemladý
chudý = nebohatý

disfemismus - silný, drsný slova, uvolnění citového napětí

hyperbola - záměrné a průhledné zveličování, týká se hlavně adjektiv, adverbíí, příznak se rychle stírá. (strašný, děsně, příšerně, boží)

ironie - lexikální význam odlišný od kontextového

Další příklady významových posunů:

švec - zúžení významu, dříve šil cokoliv (dnes krejčí - zde naopak rozšíření významu, dříve jen krájel, tj. stříhal), dnes šije jen boty (srov. X švadlena)

hodina - god = čas, (srov. hod, hody - posun významu na základě kontextového užití)

zahájit - háj, hájený - přenesení metonymické do právnické terminologie, rozpad polysémie

ulice - motivace nezřetelná, (řec. aula = dvůr, nádvoří, vnitřek ohrady, arménsky ul = cesta).
Uličník - překlad něm. Gossenjunge

být na huntě - mrtvý pes = smůla. Huntovat = uštvať se.

Literatura

I. Němec: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968

I. Němec: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980

G. Lakoff, M. Johnson: Metafory, kterými žijeme. Host, Brno 2002

G. Lakoff: Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli. Triáda, Praha 2006

Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, str. 65 - 104
(lexikologie)

F. Čermák: Lexikon a sémantika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010

J. Filipec, F. Čermák: Česká lexikologie, Academia, Praha 1985

M. Čejka: Česká lexikologie a lexikografie, MU, Brno 1992

L. Pokorný: Úvod do české lexikologie. Pdf, České Budějovice 1991

J. Peregrin: Význam a struktura. Oikoymenh, Praha 1999

J. Dolník: Lexikálna sémantika. UK, Bratislava 2003

Frazeologie, paremiologie. Frazém, idiom parém (paremie)

Frazém a idiom

Znaky (Filipec - Čermák):

1. ustálenost, reprodukovatelnost, celistvost znaková i sémantická
2. víceslovnost, syntaktická ustrnulost, nemodelové tvoření, nesoučtovost významů komponentů, vázaný význam komponentu, sémantická nerozložitelnost, přítomnost archaismu, přítomnost aspoň dvou polysémních komponentů,
3. nezaměnitelnost komponentů, paradigmatická vázanost komponentu
4. transformační defektivnost
5. ekvivalentnost slovu, obraznost, nepřeložitelnost, terminologičnost, expresivnost, emocionálnost

(Skladaná):

Studie Jany Skladané není novinkou na poli slovenské frazeologie a mohlo by se zdát, že tematicky spočívá na okraji zorného pole bohemistů. Autorka, pracovnice Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, upravila do této zkrácené podoby svou kandidátskou disertaci, v níž před vlastním popisem slovenských frazémů z období od 15. do 18. století porovnává synchronní a diachronní přístup k frazeologickému subsystému a kriticky posuzuje i samo vymezení frazému jako podtypu jednotky lexikálního systému. Je tedy zřejmé, že kromě komparačně velmi zajímavého materiálu může být pro bohemisty přínosem zejména teoretický a metodologický aspekt studie.

První kapitola je cenná důkladným ověřením východisek historické frazeologie. Podle závěrů J. Skladané je ve většině synchronních koncepcí frazém hodnocen jako samostatná jazyková jednotka s jediným komplexním významem, přičemž významy jednotlivých komponentů původní význam v různé míře ztrácejí. Některé teorie hovoří o úplné desémantizaci komponentů, jež jako součásti frazému nejsou slovy v pravém slova smyslu; např. A. I. Molotkov neuvažuje o ustálenosti, komplexnosti významu, rozčleněnosti formy a reprodukovatelnosti jako základních znacích frazému, místo nich hovoří o lexikálním významu frazému, neslovní komponentové struktuře a gramatických kategoriích tvořících gramatický význam frazému.

J. Skladaná dává přednost koncepci **V. M. Mokijenka**, který výše uvedený přístup hodnotí jako čistě synchronní abstrakci. Na základě pěti antinomií (ustálenost - neustálenost, obraznost - neobraznost, implicitnost - explicitnost, modelovost - nemodelovost, synchronie - diachronie) konstatuje relativní platnost hlavních vlastností frazeologických jednotek a formuluje principy diachronní frazeologie. Specifická sémantická asymetrie vyplývá z vyvíjejícího se napětí mezi komplexním významem frazému a významy jednotlivých komponentů. Úkolem diachronní frazeologie je vyčlenit proměnlivý, chronologicky maximálně pohyblivý kontext, tzn. jedná se o výzkum jednotek neustáleného kontextu. J. Skladaná toto zadání konkretizuje na vyhledání historických prototypů frazémů a zachycení dlouhodobého procesu jejich frazeologizace.

Zatímco ze synchronního hlediska se základním znakem frazému zdá být rozčleněnost formy a komplexnost významu, diachronní aspekt vyžaduje vnímat frazém jako jednotku dvourozměrnou (dvouplánovou) vzhledem k napětí mezi původním významem volného slovního spojení (autorka hovoří o vnitřní formě, o motivujícím konkrétním obsahu vznikajícího frazému) a komplexním (frazeologickým) významem. Desémantizaci komponentů připouští J. Skladaná pouze u tzv. frazeologických srůstů (členění podle Vinogradova), a to jen ze synchronního hlediska. V zásadě o úplné desémantizaci nelze hovořit, protože i při oslabení či ztrátě původního významu je prostřednictvím vnitřní formy zachován poukaz k tomuto významu.

Řadu podnětů čerpá autorka z prací R. Eckerta, který při synchronním i diachronním přístupu eviduje v jazyce celou škálu variant frazémů - od relativně volných spojení přes stabilní slovní spojení a částečně idiomatizované konstrukce až po zcela idiomatizovaná spojení. Při popisu historické frazematiky se Eckert obrací ke všem současným útvarům jazyka včetně dialektů a slangů. Za neméně důležitou považuje evidenci mimojazykových faktorů; rovněž V. Blanár zdůrazňuje, že spojování lexikálních jednotek je souvztažné se spojováním jevů mimojazykové skutečnosti.

Podle autorčina zjištění je pro většinu současných badatelů příznačná snaha spojit jednotky lexikálního a frazeologického systému, tj. lexémy a frazémy (Mlacek, Furdík). Mimoto se však objevují i tendence chápat frazémy jako jevy roviny syntaktické (Popov) nebo jako fenomén stylistický (Bally, Jefimov). Řešení vidí J. Skladaná v teorii nominace (K. Buzássyová), podle níž základními jednotkami nominace jsou plnovýznamová nemotivovaná

slova, odvozená a složená slova, slovní spojení a věty. Věty však zastávají tuto funkci jen výjimečně, neboť (kromě větných frazémů, jež nemají denotát, ale disponují nominačním aspektem) nejsou uchovávány ve slovní zásobě.

Koncepce F. Čermáka je zmiňována v souvislosti se zdůrazněním anomálnosti (nemodelovosti) frazeologických jednotek, ač i tento lexikolog uznává systémové rysy frazémů. Problém modelovosti - nemodelovosti považuje za zčásti umělý, vyvolaný nejasností kritérií. Do protikladu k němu je stavěn názor V. M. Mokijenka, který nalézá modelovost ve struktuře a sémantice frazémů. Relativní ustálenost a formální členěnost frazému je chápána jako jev systémový, expresivita jako vlastnost řečová. Autorka vnímá vývoj expresivity od neutrálnosti volných spojení k expresivitě jako základnímu rysu sémanticky přehodnocených frazémů jako doprovodný jev frazeologizačního procesu.

Druhá kapitola je zaměřena na antinonii ustálenost - variantnost frazému. Variantnost frazémů se obvykle v jisté míře připouští, autorka však správně odlišuje variantnost formy kontrastující s neměnností komplexního významu. Variantnost je podmíněna jednotou vnitřní motivace, za jejíž hranicí se varianta frazému mění v jeho synonymum, a relativní jednotou syntaktické konstrukce, v rámci níž obměna komponentů probíhá. Na počátku postupné stabilizace slovního spojení, tj. v první fázi frazeologizačního procesu existuje velké množství variant, jež později ustupují ve prospěch jedné, dvou, zřídka více. Variantnost tedy závisí na míře ustálenosti a motivovanosti.

J. Skladaná dokumentuje na slovenských frazémech z předspisovného období lexikální varianty spočívající v obměně klíčových slov jejich synonymy (s odvoláním na V. M. Mokijenka hovoří o náhradě komponentu úplným synonymem, částečným synonymem, lexémem z téhož nebo nadřazeného sémantického pole, popř. jen zvukově obdobným komponentem). Dále hovoří o slovosledných variantách, syntakticky rozšířených frazémech a frazémech s větším počtem fakultativních členů. Historické varianty dělí do dvou skupin: na varianty se zaniklými lexémy (*hladký ako elebor, dať na konscienciu*) a varianty se zaniklou kolokací (*nebyť podľa d'asien, dať chrbát komu*).

V případě fakultativních členů frazému je ustálena i sama fakultativnost, tj. nejedná se o jakékoliv volné doplňování komponentů. Slovnědruhově jde nejčastěji o adjektiva a adverbia rozvíjející klíčová slova. Stupněm mezi obligatorním komponentem frazému a členem fakultativním je podle J. Mlacka tzv. potenciální člen frazému.

Třetí kapitulu věnuje J. Skladaná klasifikaci frazémů z diachronního hlediska. Vedle elementárního členění podle Vinogradova a Mlackových deseti hodnotících aspektů uvádí i strukturní klasifikaci F. Čermáka, použitelnou i jako východisko pro členění sémantické. Podrobněji vysvětluje Mlackovo (značně nehomogenní) dělení frazémů „podle původu“. Na základě posouzení jednotlivých kritérií přistupuje k diachronní klasifikaci strukturní (modelové), etymologické (z hlediska vztahu k vnitřní formě), klasifikaci z hlediska původu, tematické klasifikaci a hodnocení z hlediska vztahu k současnému jazyku.

O historických frazémech hovoří autorka za předpokladu, že se nedochovaly v žádném útvaru současného jazyka, tedy ani v nářečí. Z porovnání historických frazémů s frazémy dnešního jazyka vyplývá několik možností vývoje: 1/ Frazémy si zachovaly formu, ale změnilý význam, obvykle na základě mimojazykových vlivů (*platit' daň Kristovi* - původně „žít podle božích příkázání“, dnes *platit' daň komu* = být závislý na kom); 2/ Historické varianty a synonyma k variantám a synonymům dnešním (*mat' dvojaké čelo* - dnes *mat' dvojakú tvár*; *mat' hodvábné slová* - dnes *mat' sladké reči*); 3/ Dnešní frazém je ve starším období doložen jen jako volné spojení, tedy jako historický prototyp dnešního frazému (*zrezať rováš komu*); 4/ Frazémy zcela zaniklé (*byť pri chudobe*; *stát' pri hojnosti*; *žiť nespravodlivým lakt'om*); 5/ Frazémy příslušející pouze současnému jazyku (*nabehnúť na druhú kozmickú rýchlosť*).

V souvislosti se strukturní klasifikací se hovoří o čtyřech skupinách frazémů vymezených podle J. Mlacka: fráze, tj. jednotky s větnou a souvěttnou stavbou (*reči sa vravia a chlieb sa je*), frazeologické obraty, tj. slovesná spojení (*šit' horúcou ihlou*), frazeologické výrazy nebo úsloví, tj. všechna neslovesná spojení (*krokodílie slzy*), minimální frazémy, tj. spojení synsémantika a autosémantika (*do chlapa*). Dále se demonstuje formalizovaná podoba kombinatorických struktur, vypracovaná F. Čermákem. Této detailní klasifikace nakonec využila J. Skladaná pro třídění frazeologického materiálu slovenštiny z 15. - 18. století (př.: AS *psie dni*; ASA *psia krv chripl'avá*; AdvVS_AkonS_A *viac znať mešec než Boha*). Doplnila ji o klasifikaci slovnědruhovou, při níž vycházela z komplexního významu spojení. Tak vyčlenila frazémy: 1/ jmenné a/ substantivní (*Abrahámove dni*), b/ adjektivní (*mechom uderený*), c/ adverbialní (*rovnou mincou*), 2/ slovesné (*vládnúť grošom*), 3/ ustálená přirovnání (*mlčanlivý ako Pytagorovi žiaci*), 4/ frazémy s větnou konstrukcí (*jazyk mu uschol v hrdle*), 5/ frazémy se souvěttnou konstrukcí (*nedbám na mesiac, keď mi slnce svieta*). Kombinací uvedených přístupů dosáhla autorka precizní systematizace rozsáhlého souboru frazeologických jednotek.

Modelovost frazému jako doklad systémové podstaty tohoto jevu může objasnit význam historické jednotky na základě strukturně shodné jednotky dnešní. Tak např. frazému *byť pri chudobe* odpovídá dnešní *byť pri sile*, tj. „být silný“, analogicky tedy „být chudý“. Podobně je frazém *pečínka mu do popola nepadne* srozumitelný na základě srovnání s existujícím modelem *koruna mu z hlavy nepadne* = „neztratí vážnost“.

Čtvrtá kapitola přináší přehled lexikografického zpracování slovenských frazémů v historických slovnících. První slovníky zaznamenávající frazeologické jednotky jsou datovány do 17. - 18. století. Soustavnější přístup vykazuje až Slovník slovenského jazyka z let 1959 - 1968. Přehled slovenštiny předspisovného období včetně složky frazeologické poskytuje Historický slovník slovenského jazyka, jehož první dva svazky vyšly v letech 1991 a 1992.

Kromě soupisu odborné literatury a literárních pramenů frazeologického materiálu je cennou součástí publikace i rejstřík historických frazémů a přehledná tabulka jejich strukturních modelů.

Studie Jany Skladané může být vzhledem k dobrému teoreticko-metodologickému základu vhodným podkladem obdobné práce bohemistické. Právě tak může být bohatství předloženého jazykového materiálu pochopeno jako výzva k vytvoření srovnávací studie.

Literatura

Jozef Mlacek, Peter Ďurčo a kol: Frazeologická terminológia, Bratislava 1995

Jozef Mlacek, Peter Ďurčo: Frazeologické štúdie. Bratislava 1994

František Čermák, Jiří Hronek, Jaroslav Machač: Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání, Výrazy slovesné, Výrazy neslovesné, Větné frazémy)

Skladaná, Jana: Frazeologický fond slovenčiny v predspisovnom období. Veda, Bratislava 1993.

Příklad lexikologické korpusově podložené studie

Označování rodičů v českojazyčném prostředí

Příspěvek je zaměřen na lexikální prostředky sloužící k označování členů rodičovského páru. Cílem není úplný popis sémantického pole, ani zachycení individuálních zvláštností. Soustředím se na zastoupení apelativ v různých typech textů, dostupných v synchronních korpusech českého jazyka. Tematizací jazykových prostředků ovšem nevyjadřuji předpoklad komplementarity osobních postojů mluvčích a způsobů jejich jazykového ztvárnění.

Vztahy k nejbližším rodinným příslušníkům (a k rodičům zvláště) jsou v každé kultuře do značné míry institucionalizovány, determinovány společenskými normami, vytvářejícími komplex veřejných očekávání a závazků. Současné jsou jednou z nejsoukromějších sfér života jedince: pojem otce a matky zásadně ovlivňuje utváření pojmu domova, jeho prožitek – a způsob, jakým o těchto kotevních hodnotách vypovídáme.

Lexémy sémantických polí ‚otec‘ a ‚matka‘ v korpusech psaného jazyka

Prostředky pojmenování mužské složky rodičovského páru frekvenčně mírně převažují nad pojmenováními složky ženské. Zhruba dvacetiprocentní převaha maskulin je vcelku vyrovnaná pro všechny lexikální a slovtvorné varianty vyjma jediné: deminutivum *maminka* je ve srovnání s rodovým protějškem *tatínek* více než dvakrát častější. Asymetrie dále spočívá v reálné absenci protějšku zhrubělého pojmenování *fotr* a ve větším spektru deminutivních femininních derivátů.

Frekvenční poměr lexémů sémantických polí ‚otec‘, ‚matka‘ v absolutním i procentuálním vyjádření ilustruje tabulka 1.¹ Uspořádání opozitních dvojic lexémů není plně symetrické, méně frekventované varianty korespondují pragmatickou složkou jen částečně. Dílčí omezení výpovědní hodnoty přehledu spočívá v polysémii některých lexémů; maskulinum *otec* okrajově slouží i k pojmenování nositelů jiného než pokrevního vztahu, obdobně feminina *matka* a *matička* označují nejen ploditelku, a ploditelku nejen lidskou. Maskulina *otec*, *tatiček*, *tatík*, *fotr* jsou také prostředky obecné lidské charakteristiky, podobně

---

¹ Zastoupení překladové literatury v korpusech psaného jazyka a její vliv na uvedené statistiky registruji a ponechávám bez korekce předpokládaje, že překladatel volí ekvivalent odpovídající pragmatickou složkou českému jazykovému prostředí.

jako feminina *matka, máti, mamina*. Pojmenování *táta, máma, tatínek, maminka* jsou i obvyklými prostředky vzájemného domácího označení manželů. Nepočtené sémantické interference byly částečně odkryty a eliminovány kolokační analýzou.

Přes početní převahu většiny reprezentantů maskulinního sémantického pole by se při srovnání prvních dvou rodově a pragmaticky protilehlých lexémů (zejména ale deminutiva *maminka*) celkový poměr maskulin a feminin obrátil ve prospěch druhých z nich. Femininní deriváty, jež nedisponují maskulinním protějškem, mírnou dominanci zástupců sémantického pole ‚matka‘ dále posilují.

Tab. 1 – Frekvenční poměr lexémů sémantického pole ‚otec‘ a ‚matka‘ (korpus SYN)

Lexém	Počet dokladů	Procentuální vyjádření ²	Lexém	Počet dokladů	Procentuální vyjádření ²
<i>otec</i>	106 413	113,6 %	<i>matka</i> ³	93 656	88,2 %
<i>tatínek</i>	16 984	136 %	<i>maminka</i>	36 085	212,5 %
<i>táta</i> ⁴	16 554	47 %	<i>máma</i>	12 175	78,2 %
<i>taťka</i>	1 535	123,6 %	<i>mamka</i>	1 242	80,9 %
<i>tatiček</i>	701	570 %	<i>mamička</i>	123	17,5 %
<i>tatík</i>	606	233 %	<i>mamina</i>	260	42,9 %
<i>papá</i> ⁵	224	145,5 %	<i>mamá</i>	154	68,8 %
<i>fotr</i>	709	5064 %	<i>mutr</i> ⁶	14	2 %
<i>taťulda</i>	54	75 %	<i>mamča</i>	72	133,3 %
–	–	–	<i>máti</i>	890	–
–	–	–	<i>matička</i>	846	–
–	–	–	<i>matinka</i>	201	–
Celkem	143 780	98,7 %	Celkem	145 718	101,3 %

Z prostých frekvenčních údajů lze soudit, že mluvčí (včetně těch fiktivních, literárních) tematizují otce a matku víceméně stejně často. Je ovšem také zřejmé, že pro mužskou část rodičovského páru volí spíše formální nebo emočně méně příznakové lexikální a slovtvorné varianty. Tato skutečnost je dobře ilustrována frekvencí členů opozitní dvojice *maminka, tatínek*. Zhrubělé pojmenování *fotr*, téměř postrádající pragmaticky symetrický femininní

² Základem procentuálního počtu (100 %) je vždy frekvence pragmaticky protilehlého lexému.

³ Počet dokladů lemmatu *matka* vykazovaný v korpusu SYN (93 857) byl redukován o 201 výskytů lexému *matinka*, zařazených mylně k témuž lemmatu. Lexém *matinka* vykazují jako samostatný derivát.

⁴ Počet dokladů lemmat *táta, máma* je snížen o počet takto lemmatizovaných dokladů tvarů *tati, mami* (a nakonec i tvarů *táto, mámo*). Jejich frekvence je vykazována samostatně v tab. 2.

⁵ Homonymní tvary slovesa *papat* (24) byly manuálně vyloučeny a ze statistických údajů jsou vyřazeny.

⁶ Dvojice *fotr : mutr* není symetrická pragmaticky ani gramaticky, což je zřejmé i ze zachované nesklonnosti feminina.

protějšek, je logickým vyústěním toho, že pro otce bývá při pojmenování obou rodičů nezřídka voleno označení formálně implikující méně příznivé hodnocení:

Jednou před vánoce maminka a tat'ka rozhodli, že si koupíme kapra a pak ho pustíme do Vltavy (SYN2006PUB). – Maminka tátovi ustavičně radí. (SYN2006PUB).

Vokativy *mami* : *tati*, *mámo* : *táto*

Hypokoristické vokativní tvary *tati*, *mami*⁷ (a vokativy *táto*, *mámo*) jsem pro jejich výjimečný komunikační význam vyčlenil do tabulky 2. Jakožto kontaktní prostředky s mocnou apelativní funkcí mohou svou pragmatickou složkou poukázat k povaze vztahů komunikačních partnerů.

Tab. 2 – Frekvenční poměr vokativních tvarů *tati* : *mami*, *táto* : *mámo* (korpus SYN)

Vokativ	Počet dokladů	Procentuální vyjádření ⁸	Vokativ	Počet dokladů	Procentuální vyjádření ⁹
<i>tati</i>	1304	70,3 %	<i>mami</i>	1855	142,3 %
<i>táto</i>	425	159,8 %	<i>mámo</i>	266	62,6 %
Celkem	1 730	81,5 %	Celkem	2 124	122,8 %

Různá míra a charakter emocí explicitně vyjadřovaných při oslovení matky a otce je zřejmá i z frekvence hypokoristických vokativních tvarů: forma *tati* ve srovnání s femininní formou stejné hodnoty dosahuje jen 70% zastoupení (v absolutním vyjádření činí rozdíl 553 dokladů v neprospěch maskulina), forma *táto* je doložena ve srovnání s pragmaticky symetrickým femininním protějškem 160 % dokladů (v absolutním počtu převažují maskulina o 159 nálezů). Není bez zajímavosti, že podle korpusů mluveného jazyka jde také o pojmenování nejčastěji užití mluvčími – muži.

V různých typech psaných textů nejsou obě sémantická pole ani substantivní reprezentanty každého z nich zastoupeny rovnoměrně. Výpovědní hodnotu v následující tabulce má zejména údaj o preferenci konkrétních lexémů v určitém typu textů (vodorovná osa tabulky). (Nepoměr údajů na svislé ose tabulky plyne z nerovnoměrného zastoupení různých typů textu v korpusu – zde SYN).

⁷ Nečetné doklady (1 + 3) nevokativního užití této formy (*přijel sem náš tati; ta naše mami je ohromná*) nejsou do frekvenčních údajů zahrnuty.

⁸ Základem procentuálního počtu (100 %) je vždy frekvence pragmaticky protilehlého lexému.

Tab. 3 – Vazba substantiv sémantických polí ‚otec‘, ‚matka‘ na různé typy textů (korpus SYN)⁹

Typ textu	/ Lexém	<i>otec</i>	<i>matka</i>	<i>tatínek</i>	<i>maminka</i>	<i>táta</i>	<i>máma</i>	<i>taťka</i>	<i>mamka</i>	Celkem ‚otec‘	Celkem ‚matka‘
Imag. texty	imaginace	29	38	4	25	11	0	4	0	44	67
Poezie	básně	497	705	51	146	91	3	131	2	642	984
	písně	75	120	12	34	142	1	142	5	230	301
Drama	scénář	1 209	769	340	320	215	27	152	29	1 791	1 270
Próza	román	20 697	18 627	5 103	8 390	5 184	516	5 540	522	31 500	33 079
	povídky	5 881	4 398	2 394	3 143	1 831	98	1 219	21	10 204	8 780
Přechod. pásmo	lit. faktu	5 693	3 459	827	1 487	420	6	291	10	6 946	5 247
Inform. texty	publicistika	65 226	58 157	7 914	21 833	9 918	868	6 367	626	83 926	86 983
Odborná lit.	věd. lit.	1 814	1 753	35	87	31	1	32	4	1 881	1 876
	pop. lit.	5 703	4 380	213	423	354	5	327	2	6 275	5 132
	učebnice	185	379	47	88	17	0	8	1	249	476
	encyklopedie	1 204	848	13	61	15	0	42	1	1 232	952
	administrat.	14	8	2	2	2	0	4	0	18	12
	rozmanitě	186	216	29	47	53	10	40	19	278	322
Celkem		106 413	93 857	16 984	36 085	16 554	12 175	1 535	1 242	141 486	143 359

Z orientačního přehledu je zřejmé, že sémantické pole ‚matka‘ je jako celek výrazněji prezentováno v nesyžetových textech lyrického rázu (v poezii, písních a textech imaginativních) a v učebnicích, zatímco v syžetových dramatických textech a v literatuře encyklopedického rázu dominuje sémantické pole ‚otec‘. Zjednodušeně řečeno: otec je nositelem zápletky, motivem dějově kolizním, matka je emočně významným mimodějovým, statickým tématem.

Další typy textů se neliší poměrem obou motivů (sémantický polí), ale frekvencí jejich konkrétních reprezentantů. Lze postřehnout, že např. v románech, povídkách, v literatuře faktu a popularizační literatuře vyvstává pragmaticky opozitní asymetrická dvojice lexémů *otec* : *maminka*, v publicistice lexikální skupina *otec* + *táta* : *maminka*; jako by autoři tohoto typu textů vnímali obecnou komunikační tendenci.

Lexémy sémantických polí ‚otec‘ a ‚matka‘ v korpusech mluveného jazyka

Následující tabulka poskytuje přehled o četnosti užití hlavních substantivních reprezentantů sémantických polí ‚otec‘ a ‚matka‘ v jednotlivých korpusech mluveného jazyka

⁹ Údaje získány prostřednictvím korpusového manažeru Bonito, funkcí Konkordance → Statistiky → Frekvenční distribuce.

včetně jejich sumarizace.

Tab. 4 – Zastoupení lexémů sémantických polí ‚otec‘ a ‚matka‘ v korpusech mluveného jazyka

Lexém / Korpus	PMK	BMK	ORAL2006	Celkem	Procentuální vyjádření ⁹
<i>otec</i>	93	76	50	219	88 %
<i>matka</i>	123	82	44	249	113,7 %
<i>tatínek</i>	54	55	87	196	37,5 %
<i>maminka</i>	191	86	246	523	266,8 %
<i>táta</i>	110	27	465	602	138 %
<i>máma</i>	97	18	321	436	72,4 %
<i>taťka</i>	3	62	204	269	49,9 %
<i>mamka</i>	5	99	435	539	200,4 %
<i>tati</i>	5	6	77	88	34,8 %
<i>mami</i>	28	20	205	253	287 %
<i>táto</i>	10	2	22	34	100 %
<i>mámo</i>	5	7	22	34	100 %
<i>fotr</i>	2	0	6	8	–
Celkem ‚otec‘				1388	68 %
Celkem ‚matka‘				2041	147 %

Dílčí závěr analýzy psaných korpusů zněl, že o mužské a ženské složce rodičovského páru se píše víceméně vyrovnaně. Údaje z mluvených korpusů dokumentují, že matka se stává tématem komunikace o polovinu častěji než otec. Kromě toho v mluvené komunikaci převaha deminutiva *maminka* nad srovnatelným maskulinním protějškem stoupá téměř na trojnásobek, převaha hypokoristika *mamka* na dvojnásobek.

Preferenci citově zabarvených pojmenování v mluvené komunikaci lze předpokládat. Méně samozřejmé je, že kladné citové zabarvení výrazně převažuje nad zabarvením záporným. Jen v omezené míře lze zopakovat, že pro otce bývá při označování oboru rodičů voleno pojmenování méně lichotivé (zde např. vystupuje v PMK dvojice *maminka* : *táta*, v BMK *mamka* : *otec*, v ORAL2006 *mamka* : *táta*). Zastoupení vokativních forem *táto*, *mámo* je zcela vyrovnané. Zhrubělé označení *fotr* se ve všech mluvených korpusech vyskytuje pouze okrajově.

Korpusy mluveného jazyka obsahují i cenné údaje o pohlaví, věku a vzdělání mluvčích. S ohledem na sledovaná sémantická pole se kritérium pohlaví mluvčího jeví už na úrovni hypotézy jako zásadní. Korpusová data potvrzují, že témata ‚otec‘ a ‚matka‘ jsou v mluvené komunikaci zhruba trojnásobně preferována ženami. I tento údaj je však relativní, neboť poměr

mužů a žen např. mezi mluvčími v korpusu ORAL2006 je 1 : 1,5 ve prospěch žen, a navíc poměr vyřčených slov činí 1 : 2,3 ve prospěch žen.

Tab. 5 – Poměr uživatelů lexémů sémantických polí ‚otec‘ a ‚matka‘ podle pohlaví

Korpus	PMK		BMK		ORAL2006		Celkem	
	muž	žena	muž	žena	muž	žena	muž	žena
<i>otec</i>	46	47	28	48	23	27	97	122
<i>matka</i>	56	67	33	48	16	28	105	143
<i>táta</i>	79	30	14	13	114	351	206	396
<i>máma</i>	32	65	4	14	109	212	145	291
<i>tatínek</i>	15	38	10	45	15	72	40	155
<i>maminka</i>	65	121	17	69	42	204	124	394
<i>taťka</i>	0	3	18	44	6	198	24	245
<i>mamka</i>	0	4	5	94	62	373	67	471
<i>tati</i>	5	0	4	1	9	68	18	69
<i>mami</i>	2	26	2	18	20	185	24	229
Celkem ,otec‘							385	987
Celkem ,matka‘							465	1528

Závěr

V psané komunikaci jsou témata ‚matka‘ a ‚otec‘ zmiňována víceméně stejně často, ovšem jinými prostředky: pro denotaci mužského elementu volí mluvčí spíše formální, emočně méně příznakové nebo méně příznivé lexikální a slovtvorné varianty. Motiv matky je výrazněji zastoupen v textech lyrických, motiv otce dominuje dramatu. V beletrii a publicistice frekvenčně vyniká pragmaticky asymetrická dvojice lexémů *otec* : *maminka*.

Z mluvených komunikátů lze usuzovat, že témata ‚otec‘ a ‚matka‘ preferují ženy; současně je zřejmé, že o matkách se hovoří o polovinu častěji než o otcích, přičemž je-li otec preferenčně označován slovem *táta*, pro matku ženy častěji užívají deminutivní označení *mamka*, *maminka*.

Ze souvýskytu lexémů psaného jazyka plyne, že prostřednictvím lexémů *otec*, *matka* se nejčastěji vyjadřujeme o rodičích neúčastníka komunikace (*jeho otec*, *matka*). Svého rodiče (*můj otec*, *má matka*) tímto výrazem pojmenováváme s poloviční četností. Lexémy *táta*, *máma*, *tatínek*, *maminka* naopak tvoří přednostní kolokační dvojice se zájmeny *můj* + *náš*.

Literatura a další zdroje:

J. V. Bečka: *Slovník synonym a frazeologismů*. Vydavatelství Novinář, Praha 1982, s. 153.

ČNK - SYN2000. ÚČNK FF UK, Praha 2000. www: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>

ČNK - SYN2005. ÚČNK FF UK, Praha 2005. www: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>

ČNK - SYN2006PUB. ÚČNK FF UK, Praha 2006. www: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>

ČNK - SYN. ÚČNK FF UK, Praha. www: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>, 05/2008.

ČNK - PMK. ÚČNK FF UK, Praha 2001. www: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>

ČNK - BMK. ÚČNK FF UK, Praha 2001. www: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>

ČNK - ORAL2006. ÚČNK FF UK, Praha 2006. www: <http://ucnk.ff.cuni.cz>

Resumé: Designation of parents in the Czech language environment

Expressions from the semantic fields ‚father‘ and ‚mother‘ appear in written texts in a relatively equal number; the theme ‚mother‘ prevails in spoken texts; whereas both the semantic fields are preferred by women. In both the cases father is designated by more formal, less emotional or formally less positive lexical and word-formation versions.